A SOPRONI Ó-ZSINAGÓGA

Írta:
DÁVID FERENC

BUDAPEST, 1978

A SOPRONI Ó-ZSINAGÓGA

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK MONOGRÁFIÁI

Szerkeszti: Scheiber Sándor

8.

A SOPRONI Ó-ZSINAGÓGA

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

A SOPRONI Ó-ZSINAGÓGA

Írta:

DÂVID FERENC

Sedlmayr János:

A SOPRONI Ó-ZSINAGÓGA HELYREÁLLÍTÁSA

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

BUDAPEST, 1978

Megjelenik
a Memorial Foundation for Jewish Culture
költségén

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

A MAGYAR IZRAELITÁK
ORSZÁGOS KÉPVISELETÉNEK KIADÁSA

Scheiber Sándornak
ajánlom

A középkori Európa története megírható, de nem teljes a zsidók középkori történetének ismerete nélkül. Őslakosok ők is – a római birodalom legkülönbözőbb városainak lakói. A római városok pusztulásával nagyobb részük Itáliába, illetve a keletrómai birodalom területére szorult vissza. A korai feudális államok megszervezésekor, Nagy Károly birodalmának kialakulásakor ismét megjelennek Nyugat- és Középeurópában.

Sok más néppel, néptöredékkel együtt látják el a karoling birodalom kereskedelmi szükségleteit. Lakónegyedeik a karoling- és ottókori városok egy-egy negyedét alkotják, de elkülönülésük akkor még nem feltűnő, hasonló a többi idegen kereskedőnépéhez: a frízekéhez, normannokéhoz, izmaelitákéhoz. A 10–12. század folyamán a keresztény kereskedőket befogadják az új államok, ezek beolvadnak a városok keresztény lakosságába. A zsidók elkülönülése megmarad, nyelvük, kultúrájuk, a keresztényekkel harcban álló vallásuk éppúgy megkülönbözteti őket, mint sajátos foglalkozásuk. Az ellentétek a keresztes hadjáratok idején kiéleződnek. Az első nagy pogromok a második keresztes hadjárat idejére esnek. Indokaik között a vallási ellentéteken túl már kitapintható a másik, máig ható ellentét, a gazdasági.

A keresztény polgárság erősödésével a zsidók kereskedelmi tevékenysége veszít erejéből, pénzkölcsönzőkké, bankárokká válnak elsősorban. A 13. század elején a IV. Lateráni zsinat

a feudális Európa egyetlen igazán jól szervezett gazdasági egységét, az egyházat eltiltja a pénzügyletektől, s ezzel a zsidók bankártevékenységének nyit utat. Az erősödő vallási ellentét vetületeként a tilalmak; Justinián törvénykönyvének és Nagy Szt. Gergely határozatainak zsidóellenes kitételei újra és újra megerősíttetnek; a zsidókat kizárják az állami hivatalok viseléséből, eltiltják a földbirtoklástól és a mesterségek űzésétől. A középkor második szakaszára az összeütközések végletessé válása a jellemző. Nemcsak a pogromok száma nő meg hallatlanul és teszi bizonytalanná a zsidó közösségek életét, de teljes kitaszításuk ideje is megérik. A zsidókat a 14. század folyamán véglegesen elűzik Spanyolországból, rövidesen Franciaországból, a 15. században a német városokból, a század végén Ausztriából, a 16. században pedig a magyarországi városokból is. A nyugatról keletre tartó mozgás folytonos, a távozók helyét a gazdasági életben a nagy keresztény bankházak veszik át. A kitiltások, törvények természetesen nem teljes érvényűek. Ha a zsidók nagyobb része Kelet-Európába szoríttatott is, kisebb részük továbbra is Németországban, Ausztriában, Csehországban, Magyarországon maradt, de már nem a nagyvárosok, hanem a kisvárosok és falvak lakói, nem a királyi kamarák szolgái, hanem egyes földesurak védencei és adófizetői. Ez a vidéki zsidóság (a német történetírás jellegzetes fogalmát/Landjudentum/fordítjuk így) kora, a 16 – 18. sz.[1]

A zsidók építészeti emlékeinek, köztük a legfontosabbnak, a zsinagógának története is bennfoglaltatik e rövid elbeszélésben. A korai települések zsidónegyedében, a későbbi középkori városok zsidó utcáiban majd mindenütt felépült az imaház, a gyülekezet háza. Sorsuk a lakosságéval egybekötött: a nagy pogromok idején a pusztítás célpontjai, a zsidók kiűzésekor pedig többségüket lerombolják. Néhány zsinagógát keresztény templommá alakítanak (Toledo, Bamberg, Eger), másokat pedig lerombolnak, s helyükön emelnek templomot (Regensburg). Jó részüknek helyét sem ismerjük már. Richard Krautheimer, aki a középkori zsinagógáknak mindeddig egyetlen monográ-

fusa, a Rajnától keletre eső területen két működő középkori zsinagógát talált (Worms, Prága), s négy továbbit, melyeknek valamilyen rajzi emléke fennmaradt. (Speier, Regensburg, Erfurt, Frankfurt).[2] Nem véletlen hát, hogy nagy jelentőségűnek tartjuk mindazokat a zsinagógákat, melyek régészeti feltárás, illetve műemléki kutatás során váltak ismertté. A II. Világháború után a kölni zsinagóga felfedezése, majd mintaszerű ásatása és publikációja nyitotta meg a sort.[3] A nagyméretű épület a 11. században keletkezett, s jellegzetes kéthajós elrendezését a 12. század folyamán kapta. A kölnit követte a 14. század közepén épült teremzsinagóga Sopronban.[4,5] 1964-ben tárták fel a budai zsinagógát, amely 1461-ben készült, s a regensburgi, wormsi, prágai, kölni zsinagógák típusához hasonló kéthajós épület volt. A magyar föltárások sorát egészítette ki a török-kori budai imaház feltárása is.[6] Az eredmények összefoglalásaként megjelent az első, a magyar emlékeket a tágasabb középeurópai összefüggésbe építő tanulmány is.[7] 1967 nyarán furcsamód ismét Sopronra került a sor. Tóth Sándor újabb középkori zsinagógát tárt fel Sopronban, a meglevőnek közvetlen közelében. Munkáját 1972 ősze óta folytattuk párhuzamosan az épület Sedlmayr János vezette helyreállításával.[8] A falkutatás kiegészítéseként jelentős eredményű ásatást folytatott Gömöri János 1974 – 75-ben. A falkutatás, melynek eredményeiről e tanulmányban beszámolunk, az épület helyreállításával együtt 1976-ban fejeződött be.

A ZSINAGÓGA ÉS A ZSIDÓK TELEPÜLÉSÉRE VONATKOZÓ TÖRTÉNETI ADATOK – A KETTŐS ZSINAGÓGA KÉRDÉSE

A zsidók soproni letelepedését Károly Róbert 1324-ben kelt oklevele bíztatja. A király személyes védelme alá veszi mindazokat a kereszténységet és zsidókat, akik Sopronban letelepednek.[9] 1354-ben említenek először soproni zsidókat.[10] Nagy Lajos

1360 táján elűzi a magyarországi zsidókat, s hogy ezek között soproniak is vannak, azt Rudolf hercegnek, egy a soproni polgárokhoz írt 1365-ben kelt oklevele valószínűsíti.[11] A száműzetésnek még ebben az évtizedben végeszakad; Nagy Lajos 1368-ban Izrael soproni zsidó házainak visszaadásáról tárgyal.[12]

A soproni Új utcát Zsidó utca néven 1379-ben említik először,[13] s még ez évben összeírják a város valamennyi háztulajdonosát, közöttük 9 zsidót, akik 11 házat birtokolnak.[14] Az összeírás a zsidó rituális fürdőt is megemlíti „Tukchaus" néven.[15] A Zsidó utcában egyébként az összeírás szerint jónéhány keresztény is lakik. A 14. század végén, a 15. század elején kelt oklevelek különösebb változásról nem tanúskodnak. Zsigmond 1431-ben megerősíti a soproni zsidókat régebbi kiváltságaikban — valószínűleg a IV. Béla-féle 1251-es zsidótörvényre utal ez a kitétel.[16] A zsinagógát először Frigyes császár említi 1441-ben, amikor meghagyja Sopron városának, hogy a zsidókat ottani 16 házuk és zsinagógájuk birtokában ne háborgassák.[17]

A soproni zsidókat a város későbbiekben is támadja, mint erről 1460-ban, 1490—93-ban és 1521—23-ban értesülünk. 1526-ban a mohácsi csata idején űzik el a zsidókat Sopronból.[18] 1526 június 28-án már csak egyetlen zsidó van Sopronban, a többieket Kismartonból szólítja vissza a városi tanács hozzájuk intézett levele.[19] A következő hónapokban a Sopron városa és Mária királyné közötti sűrű levélváltás, a zsidók több panaszos beadványa és a városnak a zsidók bűneit előszámláló levelei derítenek fényt a történtekre. A kiűzetés többszáz évig érvényben marad. A kiűzetés kapcsán keletkezett károk megtérítése, a pénzadósságok kifizetése, az ingatlanok vásárlása, illetve eladása 1532-ig elhúzódik.[20] A gazdag anyagból szempontunknak megfelelően csak a házakra, a Zsidó utcára és a zsinagógára vonatkozó adatokat idézzük.

A város egyik panaszlevele szerint a zsidók a város legkellemesebb fekvésű utcáját lakják és házaikat nagyon elhanyagolják.[21] E házak számát az 1526 novemberében kelt értékbecslés

alapján 12-re tehetjük, ehhez járul még a zsinagóga és az ispotály.[22] Csupán egy zsinagógáról esik szó. Kirablását a zsidók 1528-ban kelt panaszlevele említi.[23] Az ispotályt 1530-ban eladják Georg Lang-nak, akit Wasserpauch-nak is neveznek.[24] A zsinagóga értékének újbóli felbecsülését és lerombolását a községi képviselet sürgeti 1537-ben és 1538-ban.[25] Udvara 1546-ban kerül Michel Lindenperger kezébe, aki az udvar előtt álló házat ez évben vásárolta meg Benedickt Hasendorffertól.[26] Magát a zsinagógát 1551-ben adja el a város Sebastian Mayr szabómesternek, mint ezt a tanácsjegyzőkönyv bejegyzése tanúsítja.[27] A zsinagóga emléke a 18. században is él még. 1792-ben Joseph Perathoner lakatosmester, az Új u. 22. számú ház tulajdonosa végrendeletében említi háza egy részét, mint egykori zsinagógát („... den Boden über dem sog. vormahligen Judentempel"). A szóbeszédet Pollák Miksa rabbi, a soproni zsidók történetének monográfusa is említi. Az Új u. 22. sz. házról szólva ezt mondja: „E házban belül még néhány évvel ezelőtt tényleg volt egy 19 láb hosszú, 9 láb szélességű, magas, boltíves terem, melynek lakóházban nem igen lett volna rendeltetése".[28] Mint később bizonyítjuk, Pollák valóban a zsinagóga boltozatának 1876-ig megmaradt darabját látta!

A történeti adatok tehát egy zsinagógát említenek csupán, s azt a hagyományt az Új u. 22. számú ház egy részével azonosította. Az első zsinagóga felfedezésekor azonban — teljesen érthető módon — a teljes adatanyagot az Új u. 11-ben feltárt objektumra vonatkoztatta annak minden kutatója.[29] Zsinagógánk feltárásakor természetesen felmerült a kérdés, melyik zsinagógára vonatkoznak az okleveles adatok? Első kérdésünk így szólt: melyik zsinagóga működött 1526-ban? Ennek megoldásához az Új utcai házak tulajdonjogát kellett megvizsgálnunk.

A soproni belvárosban a háztulajdonosok sorát s vele a telkek sorsát 1734—1938-ig Thirring Gusztáv határozta meg.[30] Munkáját, az 1686-os tulajdonos-lista összeállításával Házi Jenő folytatta.[31] A teljes belvárosnak ilyen módon való feldolgozása

a korábbi időkre adatok hiányában nem sikerült. A 16. századi adatok önálló sorrendbeállítására kellett tehát vállalkoznunk.[32] A soproni középkori helyrajz összes eddigi feloldási kísérletei az adójegyzékek segítségével történtek. Az adók behajtásakor ugyanis mindig azonos sorrendben keresték fel a házakat, s e sorrendet a jegyzékek megörökítették. A bejárás sorrendjét még az első belvárosi házszámozás is tükrözi. (1766) A belvárosi adójegyzékek, illetve a belvárosi összeírások (adójegyzékek, bordézsma-jegyzékek, kárjegyzékek, kölcsönök jegyzékei stb.) sorrendjét a középkorra vonatkoztatva Mollay Károly állapította meg.[33] Ennek kamatoztatása az Új utcában nem sikerült. A zsidók ugyanis külön adóztak, és ezért az említett jegyzékek az Új utcai házak közül csak a keresztény kézben levőket említik meg, ezek pedig nem feküdtek egymás mellett. 1532-től kezdve az Új utca minden háza keresztényé. Ez évtől tehát az adójegyzékek minden házat felsorolnak. A listák feloldása mégis nagyon nehéz. Az Új utca két házsorát ugyanis nem házsoronként, hanem az egymással szembenálló házak között ideoda járva jegyezték fel. Éppen ezért olyan forrást kellett keresnünk, mely szomszédsági adatokat tartalmaz. Ilyenként kínálkozott az 1480 óta vezetett Grundbuch, amely az ingatlanok eladását rögzítette egy kötetben 1553-ig,[34] és a második Grundbuch, mely 1554-től 78-ig tartalmaz ilyen adatokat.[35]

Néhány adatot az egyházi alapítványok vagyonát, s az abból való kölcsönzéseket leíró Priesterbuch[35a] is nyújtott. További adatokkal szolgált az az okleveles anyag is, melyet Házi Jenő nagy művében kiadott. E szomszédsági adatokat összevonva kaptuk a következő képet az Új utca páratlan oldaláról:[36(a,b,c,stb.)]

A jegyzék összeállításakor kiindulásul az 1532-es adójegyzéket használtuk fel. A további adatok mindegyike szomszédsági adat. Felsorolásunkat ott zárjuk, ahol már valamennyi házra kaptunk ilyen típusú eligazítást. Azokban az esetekben, ahol egy-egy név két, vagy több ügyletben fordul elő, a nevezettek folyamatos birtoklását az adójegyzékekben ellenőriztük. Az egyes házak elkülönítésénél figyelembe vettük egyes háztelkek

18., illetve 19. századi összevonását is.[37] (14.—21. l.) A második listát a páros oldal adataiból állítottuk össze. Ezeknek az adatoknak a fel oldásánál két eligazítónk volt. A házsor végén áll az Új u. 28. számú épület, mely 1464-től 1945-ig a győri püspök birtoka, s melynek azonosítása nem jelentett nehézséget. A házsor másik végét az Új utca 16. számú ház jelenti, mert az Új utca 14-től Új utca 2-ig terjedő házak hagyományosan a Kolostor utcai oldalon szerepelnek az adójegyzékekben. A kettős teleksor itt egyetlen teleknyire húzódik össze.[37(a,b,c,stb.)]

A páros oldal listája jóval törékenyebb az előbbinél. Az adatok néhánya csak azon az alapon volt ide sorolható, hogy a másik oldalt, mint betöltött házsort, foghattunk fel. Vannak azonban olyan teljesen összetartozó csoportok is, melyek egyértelműen megszabták az összeállítás sorrendjét. (22—3. l.)

A munka eredményeképp megállapíthatjuk, hogy a most feltárt, az Új utca 22—24. számú házak telkén álló zsinagóga működött 1526-ban. Az Új utca 11-beli, a 14. század közepén épült zsinagóga 1500-ban már keresztény lakóházként szolgált.

A most feltárt épület ennél egy fél évszázaddal öregebb, mint ezt később tárgyalandó részletformái egyértelműen igazolják. A 15. században is működött: főbejáratának keretelő ívét a Zsigmond-korban cserélik, az előcsarnokban pedig átalakításokat hajtanak végre. Az előcsarnok ekkor keletkezett vakolatán több héber betűs bekarcolás maradt fenn, köztük egy jól olvasható 1490-es évszám a zsinagóga 15. század végi működését bizonyítja.

Az okleveles anyagot azért vizsgáltuk tovább, hogy megállapíthassuk, vagy legalábbis körvonalazhassuk, mikor működött a másik zsinagóga. Az adójegyzékek tanulmányozása a mondott okok miatt nem volt alkalmas biztos eredmények elérésére. Segítségükkel csupán az Új utcai zsidó háztulajdonosok számának megállapítására tehettünk kísérletet. Az ezirányú vizsgálat eredményeire később visszatérünk.

Az okleveles anyag zsinagógára vonatkozó adatai között Frigyes császár 1441-ben kelt oklevelét vettük alaposabban

mai házszámok

Szent György u. 6.			
Új u. 5.			
5.			
7.			Nyement Nicolesch gyermekei
9.	Lorentz Wienner	36a	Wolfgang Kürsner és neje
11.	Khrell von Nürnberg	b	Gamelpaur
13.			Michel Pogner
15.			
17.			
19.			
21.			
23.			
25.			
Orsolya tér 5.			

	Wolfgang Kürsner	
előző feleségétől [c]	Hans Wagner	
	Hans Gamelpaur	Gamelpaur
	Jörg, Michel pogner fia [d]	Diepolt Michel
		Behem zsidó

mai házszámok

Szent György u. 6.		
Új u. 5.		Feyrabent Schuester
5.	Peter Schneider [f]	Wentzl Scherer
7.		Wolfgang Kursner
9.		
11.		Hans Gamelpaur
13.	Városi tanács [e]	Moises, Manusch fia
15.		alt Behem zsidó
17.		
19.		
21.		
23.		
25.		
Orsolya tér 5.		

	Augustin Schneider
Wentzl Scherer [g]	feleségére hagyta
	Friedrich Schneider
Stephan Kriechel [h]	Mathes Tröpl
	Florian Gamelpaur
Manusch zsidó [i]	Mathias Teufl
	Beham judin

mai házszámok

Szent György u. 6.		Nagd Walesch	
Új u. 5.	Veit schneider [j]	Augustin Schneider	
5.		Blasi Pauer	Wentzl scherer
7.			Friedrich schneider
9.			Stefan Kriechel
11.			Florian Gamelpaur
13.		manusch zsidó	
15.	Gerstl zsidó [k]	Andre Kolbnhofer	
17.		eleazar zsidó	
19.			
21.		Ysaac zsidó	
23.	Maul zsidó [l]	Leonhart peter	
25.		Mändl zsidó	
Orsolya tér 5.			

Blasi Scherer

Friedrich schneider
(Friedrich leher)

Mathes tröppl

Florian Gamelpaur	Tiburtz fleischakher [s]	Thoma Paur
Wolfgang Wagner	Wolfgang Wagnerin [r]	Stephan Schuller
Thoma Rauscher		Thoma Rauscher

Pter Ledrer

Veit Kramer

Liendl Peter
Sigmund Kursner

Michel Fleischaker

mai házszámok

Szent György u. 6.		
Új u. 5.		
5.		Vinczencz fidler
7.	Örököse Bernhart Leher [t]	Hans Leher
9.		Blasi salczer
11.		
13.		
15.		Thoma Rauscher
17.	Steffan goldschmidt [p]	Niklas schneider
19.		Paul schreiber
21.		
23.		Peter Paurin
25.	Hans Stockinger [m]	Georg Prasch
Orsolya tér 5.		Fleischbank

	Ponraz Paur
stadtschreiber [u]	Gilg Langin
	Hans Leher
	Augustin peutler
Paul Schreiber [o]	Hans Gartauff
	Peter Hochraidl
Mathes Paur örökösei [n]	Blasi Schirnprand
	Georg Prasch

mai házszámok	Mert Sighart [j]	
Új u. 16.	Michel Daumb [h]	Michel Daumb
18.	Hädschl Judin [i]	Pertelme wagner
20.	[g]	Stephan Gätringer
22.	alte Jüdenspital	Georg Lang
24.		+ Georg Spitzer Michel Herman
26.		Cristan Unger

szemügyre. Mint említettük, Frigyes császár 1441-ben eltiltja a soproniakat a zsidók 16 házának elvételétől és zsinagógájának bántásától.[38] A házak számának megnevezésével az oklevél olyan helyismeretről tesz tanúságot, hogy feltehetjük, hogy a zsinagógára (s nem zsinagógákra) vonatkozó kitétele is mérvadó. Az oklevél keletkezésének körülményeiről szólunk hát.

1440-ben a soproniak városfalaik megerősítésébe és átépítésébe fognak. A nagymérvű munkáról számadáskönyvek tudósítanak. A falakkal és bástyákkal együtt a várárkokat is javítják.[39] Az előkaputól nyugatra eső szakaszon nyilván szélesebbre veszik az árkot, mert a munkálatoknak a Kovács utca néhány háza áldozatul esik. A házak tulajdonosait a Zsidó utcában

	+ Christoph Sighart		Gall schuster
Hans Gering [e]	Weikhard Popp	Michel Polan [37a]	Benedict Kursner
	Hans schneider		Stephan Hummel
		[b., d]	Sebastian schneider
		Benedict Kursner [c]	Michel Lindenperger zsinagóga udvara
			Cristan Unger

zsidóktól elvett házakkal kárpótolják. Erzsébet királynő, aki 1440 decemberében Sopronban tartózkodik, „megengedi a soproniaknak, hogy a zsidók Zsidó utcai házait 4 kivételével lefoglalhassák és ezeket azoknak a polgároknak adják át, akiknek házait a belváros sikeresebb védelme szempontjából lebontották."[40] Ekkor a házakat az új tulajdonosok már birtokba vették, hiszen az 1440. évi adójegyzékben a belvárosi lista végén „In der (— Juden) Newngassen" címmel nyolc új háztulajdonost sorolnak fel,[41] akik közül hét a megelőző adójegyzék, az 1437. évi szerint még a Kovács utca lakója volt.[42] 1441-ben Erzsébet királynő elzálogosítja Sopron városát Frigyesnek. A soproni tanács nyilván tudva, hogy az uralkodónak a zsidók védelme

érdekében áll, május 27. után levelet intéz hozzá. Erre következtethetünk a számadáskönyv – a kapcsolt összeget tekintve különös – bejegyzéséből: „Item so hab ich (ti. Moser polgármester) geben dem Puhel in die Cancley vmb ainen prieff von den Judenhewser wegen XXX guldein".[43] Frigyes válasza – a tárgyalt oklevél – ezév június 25-én kelt Bécsben. A következő napon még folyik a Kovács utcai házak bontása: 19 ács kap napibért „daz sy dy heuser haben helfen brechen in der Smidgassen."[44] Az 1442. évi adójegyzék szerint a király parancsának nem volt foganatja. Az Új utcában tíz keresztény háztulajdonos adózik, közülük heten az egykori Kovács utcaiakkal, az 1440-ben az Új utcába költözőkkel azonosak, két új háztulajdonos máshonnan költözött ide, egy pedig korábbi jegyzékben nem szerepel.[45] Mindannyian zsidóházakat birtokolnak; az 1437-ben felvett adójegyzék nem sorol fel Új utcai házakat, azok mindegyike zsidó kézben volt tehát.[46] Az Új utcai házak száma nem lehet 16 + 8 = 24. Frigyes oklevele nem a megmaradt zsidó házakat védelmezi tehát, hanem az 1440 előtti állapotot kívánja visszaállítani. Ebből az évtizedből nem maradt fenn több az ügyre vonatkozó irat és adójegyzék sem. Annak alapján azonban, hogy 1454-ben az Új utcában csak két keresztény házat találunk,[47] megítélhetjük, hogy a királyi védelem hosszabb távon milyen hathatós volt.[48] Összefoglalva az 1441-ben kelt oklevél hitelességére vonatkozó kutatásainkat, úgy gondoljuk, elfogadhatjuk, hogy 1440 körül 16 ház állott és valószínűnek tartjuk, hogy ezidőben csak egyetlen zsinagóga működött. Egyben úgy gondoljuk, hogy az Új utca 11-beli zsinagóga 1441-ben már nem működött.

Az időben visszafelé haladva megvizsgáltuk azt az 1379-es összeírást is, mely a belváros minden háztulajdonosát, köztük a zsidókat is felsorolja. Tettük ezt abban a reményben, hogy feloldásával a két zsinagóga létéhez vagy nemlétéhez érdemleges adatokat nyerhetünk.

Az 1379-es összeírást először Pollák Miksa közölte 1896-ban. Az akkori Sopron minden háztulajdonosát tartalmazó lista

szolgált a XIV. századi város lélekszáma meghatározásának alapjául, komoly feldolgozások kísérelték meg ennek alapján megállapítani a soproni polgárok foglalkozási arányszámát, s minden feldolgozás igyekezett a jegyzék topográfiai feloldására is.[49]

A jegyzék, mint ezt bevezetője elmondja, abból a célból született, hogy segítségével feloszthassák a polgárok között a város közös földjeit, s káposztáskerjeit. (A felosztás jogi alapja a város belterületének birtoklási aránya — minden polgár abban az arányban részesül a közös földből, amilyen arányban a város „testének" birtokosa.)

Az összeírás tehát a meglevő helyzetet méri fel. A felmérés eszköze a kötél, amelynek ilyenként való használatáról a középkor végéig vannak adataink.[50] Az eddigi feloldási kísérletek egyik legnehezebb kérdése épp a sail értelmezése volt. Abból a tényből ugyanis, hogy mind a belváros, mind a külváros 10 kötélre (sailmass) osztatott, a sailmasst valamilyen ideális egységként fogták fel. Korábban már említettük azt a meggyőződésünket, hogy ez a tény épp a sailmass egyszeri, s alkalmi mértékét jelöli.[51] Világos ugyanis, hogy a történeti belés külváros nagysága nem azonos. Az ilyen felosztás alapja az a meggondolás, mely a bel- és külvárosi lakókat jogi szempontból megkülönbözteti.

A külváros lakói együttesen ugyanannyi szántóföldet kapnak, mint a belvárosiak, s miután sokkal többen vannak (281-en a belvárosi 93-mal szemben) az egyes külvárosi tulajdonosra lényegesen kevesebb föld jutott. Ebből pedig a jegyzék feloldója számára az a lényeges következtetés adódik, hogy a jegyzéket a más forrásokból megtudott 1379-beli beépített terület tényleges méreteivel kell összevetnie, s a sail, ill. az ennek tizedét alkotó „ház" egységet így, deduktíve megállapítania.

A következő, még mindig a felmérés mértékét érintő probléma a sailmass egy tizedét jelentő mértékegység, a ház „hauss" értelmezése volt. Erről, korábbi véleményekkel, köztük elsősorban Házi Jenőével szemben, Mollay Károly bizonyította be,

hogy nem fordítható házként, pontosabban, hogy nem értelmezhető egységenként önálló házként. A jegyzék 1, 1/2 ház, vagy 2 ház egysége, 1, 0/5 ill. 2 egységnyi nagyságú épületet, pontosabban telket jelent.[52] Azt azonban Mollay sem tudta eldönteni, melyik volt a teleknek az a mérete, amelyet a felmérők figyelembe vettek. Még legutóbbi ilyen tárgyú cikkében is területmértékként interpretálja a sailmasst.[53] Holott a sail csak hosszmérték lehet. A város beépített telkeinek első területrendszerű felvétele 1776-ban történt meg.[54] E felvételkor a változatos formájú telkeket 4—5 méret felvételével határozták meg, de a szabálytalanabbaknál csak a területegységet hozzák, a részletmértékek megjelölése nélkül: a felvétel még a barokk kor mérnökei számára is problémát jelentett.

A középkoriak számára a telek egy hosszmérete is elegendő, s ez a fölvétel céljából következik: a kiosztandó szántóföldeknél nyilván párhuzamos parcella határokkal dolgoznak, s így a „homlokzathossz" kijelölése elegendő volt.

Ilyen meggondolások vezettek bennünket arra a meggyőződésre, hogy a háztelkeknek csak homlokzathosszát vegyük figyelembe, s csupán egyetlen olyan példával találkoztunk, amelynél a méretet azért kerekítették fel, mert a telek valóságos nagysága — jelentősége — és a homlokzathossz között feltűnő volt az aránytalanság.

Részben már idézett cikkeiben Mollay Károly több bizonyítékot sorolt fel, melyek szerint a belvárost a 15—18. századi adójegyzékek topográfiai rendjében mérték fel. Mollay bizonyította először, hogy a házak sorravételét a várostoronynál kezdték el, s a Háromháztér után a Szt. György u. külső oldalának, majd az Orsolyatér, Fegyvertár u., Templom u. városfal felőli oldalának háztulajdonosait felsorolva jutottak a mai Beloiannisz térre, a Storno házig.[55] Ezt a sorozatot egészen ellentétesen s hibásan oldotta fel Házi Jenő, félreértve a telekkönyv második bekezdését: Nota dy erst Saylmazze dy in dye stat gehört, dy hebt sich an vor der newstift...

Ez a még előszóként felfogható szakasz, mely megelőzi

a káposztáskertek kiosztására vonatkozó rendeleteket, s az utóbbiban nem részesülő zsidók nem topográfiai sorrendű felsorolását is, nem a felvétel kezdőpontjára utal (a belvárosból nem is érzékelhető az Újteleki utca kezdőpontjának helye), hanem arra, hol kezdődnek a kiosztásra kerülő földek.

Mollay bizonyítja, hogy az 1379-ben 16.-ként szereplő fürdőház azonos azzal a Szt. György utcai fürdőházzal, melyet az 1429-es adójegyzék alt padstuben néven emleget.[56] Második, s jelentős pontként a Fabricius ház – Storno – ház együttest határozta meg, mert feltételezi, hogy az 1379-ben 51.-ként felsorolt Luck Jakab kalmár azonos az 1417-re meghatározott bordézsmajegyzékben szereplő Luck Jakabbal, akinek háza 1425-ben a Fő téren szerepel.[57] Mollay nagy apparátussal bizonyította, hogy Luck Jakab e XV. századi háza a mai Beloiannisz tér 7. sz. épülettel azonos. E ház azonban nem azonos az 1379-ben említettel! Luck Jakab felső szomszédja 1379-ben Jorig mauerer volt, az ő háza esett volna – Mollay szerint – a mai Storno ház helyére. Jorig maurer viszont minden bizonnyal azonos azzal a Stainmez Györggyel (Görg der Stainmez), aki 1402-ben szomszédjától Görg Polstertól 10 font bécsi dénár kölcsönt vesz fel, s zálogul leköti belvárosi házát, mely az előbb említett Polster Györgyé mellett fekszik. („...für haubtgüt und dinst setzen wir In ze phant ...unser häus in der vörgenanten Stat gelegen, des nachtpawr ist der vörgenant Görg poster...")[58]. Kőműves, ill. kőfaragó György házának pedig 1379-ben is szomszédja Polster György, csak úgy, hogy az előző az 5. kötél utolsó házaként, az utóbbi a 6. kötél első házaként szerepel.

A mai Stornó háznak (Beloiannisz tér 8.) a jegyzék felvételi sorrendje szerint nincs felső szomszédja – a Várostorony mellett fekszik. Kőműves, vagy kőfaragó György háza így nem lehet a Stornó, s Luck Jakabé sem a mai Tábornok-házzal azonos. A fölvétel egyedül lehetséges sorrendjének bizonyítéka a jegyzék második felében van: a zsidó házak elhelyezésében. Feltéve, hogy a jegyzék nem utcák két oldalát, hanem össze-

függő házsorokat vesz fel, egyetlen olyan sorrend létezik, amellyel a zsidó házak mindegyike az Új utcába jut: (alapul véve azt az általános rendelkezést, mely szerint zsidó középkori városainkban csak a kijelölt Zsidó utcában, ill. zsidó negyedben birtokolhat házat, s ha a város más részén zálogként, vagy adósság fejében házbirtokhoz jutna, azt el kell adnia.)[59] Várostorony – Háromháztér – Szt. György u. páratlan oldal – Hátsókapu, Orsolya tér külső oldal – Fegyvertár u. páratlan oldal – Templom u. páros oldal – Beloiannisz tér külső oldal a Stornó házig (külső kör) Szt. György u. páros oldal – Új u. páratlan oldal – Új u. páros oldal – Orsolya tér – Fegyvertár u. páros oldal – Templom u. páratlan oldal – Kolostor u. – Beloiannisz tér belső oldala a Beloiannisz tér 2. sz. házig.

Ebben a rendszerben a zsidó házak többsége az Új utcába jut, az a néhány pedig, amely a 9. kötél végén s a 10. kötél elején szerepel, a Kolostor utcába, melynek telkei két homlokzatúak, s így egyben Új utcai házak is.

Szükségünk volt még néhány megfigyelésre, hogy a jegyzéket feloldani megkísérelhessük: ezek közül a legfontosabb, hogy a kötelet a felmérésnél nem mozgatták. Így a 3. kötél vége, s a 4. kötél eleje egy ház közepére esett, hasonlóképpen a 4. és 5. kötél váltása, az 5. és 6.-é, s talán az 1. és 2.-é is.

A 3./4. váltásnál kifejezetten utalnak erre:

Item Paulus von der Haid ist orthaber mit 1/2 haus 4. Nota das ist dy vird Saylmaze

Item derselb paulus von der Haid ist anheber mit 1/2 haus.

Annak ellenére azonban, hogy a kötelek biztosan azonos méretűek, s azok végét a fölmérés közben nem mozgatják, egyes kötelekre nem pontosan 10 egységnyi ház jut. Az első kötélen 10 1/4 „ház" helyezkedik el, a harmadikon csak 9 1/2, az ötödiken 9. Az eltérés csak abból adódhat, hogy a meglehetősen elnagyolt egységhez – (1/2 ház, 1 ház, 1 1/2 ház stb.) – rendelik a valóságban nagyon is változatos mérerű homlokzatokat.

A teljes feloldás mindmáig nem sikerült. Igen megnyugtató

Nota, das ist dy sechst Saylmazze	1379	1776	mért adat	feloldás
Item Jörig Pölster ist anheber mit II häusser	2	12 öl	+ 4 öl 1 láb = = 16 öl 1 láb	Szent György u. 12–14.[60.a.]
Item Jacob geyrll I haus	1	11 öl 4 láb	– 4 öl 1 láb = = 7 öl 3 láb	Szent György u. 14.
Item Andre fleyschacker I 1/2 haus	1,5	13 öl 2 láb		Szent György u. 16.
Item Dumbasch Jorig I 1/2 hausser	1,5	15 öl 5 1/2 láb		Szent György u. 18.
Item Jorig Chlingel I haus	1	10 öl 1 láb		Szent György u. 20.
Item Mert Scherer I haus	1	8 öl 5 1/2 láb		Szent György u. 22.

	1379	1776	mért adat	feloldás
Item Schän Nikel I haus	1	9 öl		Szent György u. 24.[b]
Item der Haut Sneyder ist orthaber mit I haus	1	9 öl		Új u. 25.
Nota dy sibend Saylmaze Item fridel mit der hawen ist anheber mit I haus	1	8 öl 2 láb		Új u. 23.
Item Smerll und eürll dye Juden	1	10 öl 5 1/2 láb		Új u. 21.

módon, alig néhány ponton magyarázatra szoruló viszont épp a bennünket érintő 6. – 8. Saylmass, a Szt. György utca páros oldalának és az Új utcának feloldása: az itt következő listában felhasználtuk az 1776-os városi felmérés homlokzatokra való adatait is. Áttekinthetőbbnek tűnt ugyanis a házhosszaknak ilyen nagyobb egységekben való kifejezése, s úgy gondoltuk, a történeti mérések fölkerekítés-módjaihoz is közelebb lépünk így (3. kép). (29. – 30. l.)

Az 1379-es összeírás ilyen feloldása a korábbiakhoz hasonlóan két kérdés megoldásához nyújtott lényeges adatokat. Az egyik településtörténeti kérdés s egyben a soproni zsidó közösség hétköznapjait is megvilágító: a kezükben levő házak számának meghatározása. A másik kérdés a zsinagógákra vonatkozó, a két Új utcai zsinagóga létére és működésére nyújt adatot.

1379-ben a soproni belvárosban 8 vagy 9 zsidó tulajdonos kezében[61] 11 ház volt.[62] 9 a Zsidó utcában, 2 a Kolostor utcában.[63]

A zsidók 3 középülettel bírtak: a jegyzékben említett fürdőházzal és a jegyzékben nem említett két zsinagógával. Az utcában lakó keresztények kezében 6 lakóház volt. Nem teljes bizonyossággal ugyan, de feltehetjük, hogy e 17 épület megegyezik az 1441-ben említett 16 házzal és a zsinagógával.[64]

A korábbiakban mondottakat összefoglalva: a zsidók kezében lévő házak számát három időpotban ismertük meg: 1379-ben, 1441-ben, s a kiűzetéskor, 1526-ban. A sopron belvárosi adójegyzékeknek Új utcai részét vizsgálva, s a középkori háztelkek számát az Új utcai keresztény háztulajdonosokéval összevetve becsléseink vannak a XV. – XVI. szazadnak a jelzett időpontok közötti éveire is. A legmagasabb számot az Anjou- és Zsigmodkorban találtuk. A XV. század ötvenes hatvanas évei erős csökkenést mutatnak, s ehhez hasonlóan keveset a XV. – XVI. század fordulója is.

Ugy gondoljuk, hogy a háztulajdon középkori viszonyaink között a jogállás jelentős mutatója. E számokban így nem annyira a népességszámmal összefüggő tartalmat, hanem a soproni zsidó közösség fontosságának mutatóját véljük látni.

	1379	1776	mért adat	feloldás
Item Jovel der Jud I haus	1	5 öl 3 + 2 öl 2 =	7 öl 5 láb	Új u. 19 – 17.[c]
Item Vinkel der Jud I haus	1	8 öl		Új u. 15.
Item David der Jud 1/2 haus	0,5	5 öl 3 láb		Új u. 13.
zsinagóga, nem szerepel		5 öl 4 1/2 láb		Új u. 11.
Item Jänusch chüemaul I 1/2 häusser	1,5	13 öl 3 1/2 láb		Új u. 9.
Item perchtram marstal I haus	1	7 öl 4 láb		Új u. 7.
Item Tukchaus 1/2 haus	0,5	4 öl 5 láb		Új u. 5.[d]
Item Wildperger 1/2 haus	0,5	3 öl 3 1/2 láb		Új u. 5.[e]
Item Zörell der Jud 1 haus	1	8 öl 4 láb		Új u. 18.

	1379	1776	mért adat	feloldás
Peter Schererin ist orthaberin mit 1 haus	1	5 öl + 3 öl = = 1 láb	8 öl 1 láb	Új u. 20 – 22.[f]
Zsinagóga, nem szerepel				Új u. 22 – 24.
Nota dy acht Saylmaze I tem Vinkel Jud ist anheber mit 1/2 haus	0,5		4 öl 3 láb	Új u. 26.[g]
I tem Offendel Jud 1/a haus	0,5	8 öl	3 öl 3 láb	Új u. 26.
I tem Smerll und eürll II 1/2 hausser	2,5	–	23 öl 5 1/2 láb	Új u. 28.

Ha igazunk van, az az Anjou kor végét, s a Zsigmondkort egyfajta fénykornak mutatja, s ekkor működik a két zsinagóga is.

A két zsinagóga kérdésében a helytörténeti kutatás ennyi eredménnyel járt. Megállapítottuk, hogy a két zsinagóga egyidőben működött s nem egymást váltotta fel.

A jelenségnek nincsen középkori analógiája. Az egymás mellett működő zsinagógák lehetősége adott. Jeruzsálem zsinagógáiról az Új Testamentum tudósít. Valószínű, hogy a prágai zsinagóga komplikált elnevezése (Staronove-Altneu) sem csupán időbeli egymásutánnal kapcsolatos, hanem több zsinagógának egymástól való megkülönböztetését szolgálta.

A középkori zsidóság vallása egységes, az egyes szellemi áramlatok közötti viták tudomásunk szerint nem vezettek szakításra. Annál természetesebb, ha a második – az Új u. 11. sz. ház telkén álló – zsinagóga megítélésekor az ún. magánzsinagóga fogalmát idézzük fel. A közösségi és magánzsinagóga megkülönböztetése a talmudi irodalomban is előfordul. Samuel Krauss meghatározását idézzük:

„Die Privatsynagoge ist eine solche, welche ein einzelner für sich errichtet und der Offentlichkeit freigestellt hat, oder von ihm sogleich der Gemeinde geschenkt, gewidmet oder gestiftet wurde."[65]

Meghatározásának második fele a két zsinagóga-fajta közötti megkülönböztetésnek tisztán jogi vonatkozására utal, ennek nem kell a zsinagóga felépítésében tükröződnie.

Annál, kevésbé hiszen a közösségi zsinagógák is magánadakozásból épülnek. Nem csoda, hogy az ókori zsinagógák feliratainak többsége alapító személyek emlékét hivatott megörökíteni.[66] Hasonló magánszemélyeket megörökítő feliratokat biztosan közösségek számára épült középkori zsinagógákban is ismerünk, így a wormsin a női zsinagóga alapításának emlékfeliratát vagy a most tárgyalandó soproni zsinagóga délkeleti sarkának bevésését, amely alapítók nevét őrizte meg (4. kép).

A most említett felirat bizonyára az épület alapításában külö-

nösen kitünt személyek nevét őrzi. A középkori zsidó közösségek gazdasági differenciáltságának ismeretében e feliratokat nem ítélhetjük különösnek. Ettől a belátástól pedig csupán egy lépésnyi már, ha a soproni második zsinagógát magánzsinagógának tartjuk. E megítélésben nem állunk egyedül: a 14. század közepén épült Új utca 11-beli zsinagógát már Grünvald Fülöp is Izrael soproni vagy bécsi zsidó itteni tevékenységével hozta összefüggésbe. Izrael valóban jelentős személyiség volt. Erről tanúskodik soproni vagyona, melyet a Szent György templom alapítására kívántak költeni, fiainak két nagyméretű soproni háza, de különösen az a sor oklevél, amely Izrael bécsi éveire vet fényt. Az általa az osztrák hercegeknek nyújtott kölcsönök nemcsak összegükben jelentősek, hanem a hercegek politikai tevékenységének fontos pontjait segítők, s ily módon Izrael néhány társával az osztrák hercegek bankárjának tekinthető. Ha Izrael Alsó- és Felső-Ausztria, illetve Stájerország számos nagymúltú zsidó közösségének vezetőit megelőzi e tisztségben, mennyire kiemelkedhetett a jelentéktelen soproni hitközségből![67] Az Új utca 11-ben 1350 körül felépített zsinagóga nagy tere a közösség korábban épült zsinagógájának méreteiben mása. Ha magánalapításról e zsinagóga esetében szó lehet, a méretek ilyen egyezése az alapító hallatlan kevélységét tételezi fel.

Ez természetesen csupán hipotézis, melynek bizonyítására adatok nem állnak rendelkezésünkre. Sajnos igen csekély a reményünk, hogy a két zsinagóga életét, vagy e második zsinagóga keletkezését a későbbiekben előkerülő történeti adatok megvilágítják.

A FALKUTATÁS

Az Új u. 22. és 24. sz. házak telke a zsinagóga udvarának megosztásával keletkezett 1526–30 között.[68] Az egykor egységes 16×25 méteres telek belsejében középtájon állott a zsina-

góga, háta mögött a nők alacsonyabb imatermével, amely a Templom utcai házakkal volt határos. A zsinagóga mellett az északi oldalon húzódott az előcsarnok és ettől északra a telek teljes hosszában 6 m széles 25 m hosszú földszintes épület állott – az ispotály. A telek déli oldalát az utcai homlokzat vonalától a zsinagógáig kisebb lakóház foglalta el.

A telek kettéosztása formailag felezés volt – a zsinagóga az Új u. 26. sz. ház, illetve az Új u. 20. sz. ház határától egyaránt eltávolodik. A zsinagóga előtti udvart a telek utcai homlokzatát nagyjából megfelezték. Az így kialakult két L alakú telek az egykori beépítéssel is kapcsolatban állott: a két középkori ház (1526-ban az ispotály, illetve József zsidó háza) a telekhatárok mentén foglalt helyet.

Jóval zsúfoltabb volt a beépítés kutatásunk megkezdésekor. A teleknek szinte teljes felülete beépült egyemeletes szárnyakkal. Mindkét utcai épülethez toldottak egy-egy szárnyat a homlokzat vonalában, fedett kapualjakkal. Az Új u. 22. sz. ház a Templom utcai telekhatárig emeletessé lett, sőt emeletes szárny állott a telek nyugati végében, az egykori női zsinagóga helyén is, s ezt folytatva az Új u. 26. határáig. Az Új u. 24. sz. ház telekbenyúló szárnyát is meghosszabbították a zsinagóga déli fala mentén. A két utóbb említett szárny között mindössze egy 4,5 m hosszú, 3,5 m széles világítóudvar maradt (5.–6. kép).

A telek beépítése oly áttekinthetetlen volt, hogy 1776-ban, amikor a város minden telkét felmérték, jellegzetes hibát vétettek a felmérők.[69]

Maga a zsinagóga a környező épületeknél kissé magasabb lévén önálló-tetővel bírt, s így valamelyest megjelent kívülről is, a többi melléképület azonban szinte feloldódott a későbbi beépítésben.

A falkutatás ismertetésével több igénynek is eleget kívánunk tenni. Dokumentálnunk kell a megtalált részleteket és igazolnunk a megszületett rekonstrukciót. Képet szeretnénk adni a zsinagóga pusztulásának folyamatáról és a későbbi lakó-

épületek történetéről is. A falkutatás leírásával, a maradványok pontos feltüntetésével, a zsinagógának és melléképületeinek egyfajta építéstechnikai jellemzését is adjuk majd. Az értékelést ily módon csak előkészíteni kívánjuk és tehermentesíteni az aprólékos részletezéstől.

1. A zsinagóga határfalai és összefüggésük az egykori melléképítményekkel

A zsinagógát – mint említettük – a környező épületeknél valamivel magasabb falak határolták. Ezek szabálytalan alakú törtkövekből épültek, hasonlóan a soproni 14. – 15. századi lakóépületek falaihoz. A kövek nagysága változékony, anyaguk általában mészkő, olykor előfordul közöttük kavicsszerű kemény, a meszes habarcshoz rosszul kötődő kő is. Az anyag Sopron környéki lelőhelyekről a 16 – 18. században is használt kurucdombi vagy harkai felszíni fejtésekből származhat. A köveket fehéres színű, erősen meszes habarcsba rakták, mely a későbbi falaktól, átfalazásoktól elég jól elkülöníthető volt. A sarkokat faragott kváderkövekkel erősítették meg. Ezeket, mint általában a zsinagóga minden faragott részletét, fertőrákosi kőből faragták. A kváderkövek átlagos mérete és felületkialakításuk (laposvésővel kialakított síkok) ugyancsak megfelel a 14. – 15. századi soproni gyakorlatnak (7. kép).

A kváderköves sarkok egészen az újabb 18. századi párkányig emelkedtek, bizonyítva, hogy a gótikus épület a meglevővel azonos magasságú volt. A középkori falkoronát egy helyen megtaláltuk: a keleti oldalon előkerült egy mintegy 25 cm-es szakasz vakolattal együtt. A falkoronát fedő vakolatdarab meszelve volt. Ennek segítségével megállapítottuk, hogy a zsinagóga középkori teteje a falkoronán túlnyúló szelemeneken nyugodott, s ezek alját nem fedte deszkapárkány. A konstrukció tehát igen hasonló lehetett ahhoz a tetőhöz, amely ránk maradt, és amelyet a 18. században építettek.

A kvádersarkok közül csak a délkeleti indult a földtől. A többi sarok kváderfala – a melléképítmények egyidős megépülését igazolóan – csak ezek egykori falkoronája fölött indult. Így azonos magasságban a zsinagóga északnyugati és északkeleti sarkán (8.—9. kép). A délnyugati sarok változóbb volt. Az egyenletes kvádersor itt is a megfelelő magasságban indul, a „földszinti" falsarok azonban maga sem egységes. A legalsó kváder alatt törtköves, erősen csonkított falazat következett, ezalatt pedig kb. +180 cm-től +60 cm-ig újabb kvádersor. Ezek azonban nem váltakozó szélességű kváderek voltak, hanem nagyjából azonos szélességűek: a falba csupán csekély, 10—12 cm vastagsággal ültek. Külső síkjuk a zsinagóga nyugati homlokzatán lefaragott volt. E sajátos kvádersor értelmezésére a női zsinagógával kapcsolatban térünk majd vissza.

A zsinagóga határfalainak mindegyikén került elő ablak. Előbb a teret megvilágító, emelet magasságban levőkről szólunk. A keleti homlokzaton valaha 3 ablak volt. Középen egy rózsaablak, amelyet kétoldalt egy-egy magas félkörös zárású, rézselt résablak kísért. Ezek közül a déli, az Új u. 24. sz. ház padlásán, teljesen épen maradt ránk. Az északit csaknem teljesen elpusztították annak a nagy ablaknak a kialakításával, amely a zsinagóga két szintre osztása után készült és az emeleti lakást világította meg. A középkori ablak felső záradéka megmaradt. A belső kávát téglából falazták, majd vakolták és többszörösen meszelték. Kívül a kőkeretből semmi sem maradt, de megtaláltuk a kőkeret fölötti teherkiváltó boltozat záradékát. Ez igen lapos törtkövekből készült, és az alsó felületén a kőkeret hátoldalának lenyomatát is megfigyelhettük. A középső rózsaablaknak kívül-belül falazott tölcsére volt, a kőkeret a falazat közepén helyzekedett el (10. kép).

A megmaradt kőlenyomatból a kőrácsos ablak külső átmérőjét pontosan megállapíthattuk, s vele azt a természetes tényt is, hogy az szabályos köralakú volt. Ezt azért említjük meg, mert a falazott kávák kívül s belül erősen torzítottak, szabály-

talan és változó módon. Sem a tölcsérek síkjának változásai, sem ezeknek a homlokzati síkra rajzolódó eredménye – vetülete nem mutat szándékot. Csupán arról van szó, hogy a falazó kőművesmunka színvonala rendkívül alacsony volt, sokkal alacsonyabb, mint az épületben boltozatot, illetve nyílásokat készítő kőfaragóké. A körablak elfalazására a zsinagóga megszűnése után hamarosan sor került, helyén viszont egymást váltották fel az új nyílások. Az egykori kőrácsból mindössze három kis töredék került elő, a női zsinagóga helyén 1876-ban épült szárny falából.

A déli oldal három azonos méretű ablaka közül a középső csaknem épen került elő, ennek csupán belső falazott káváját csonkították meg a 19. században egy faliszekrény kialakításával (11 – 12. kép).

A keleti ablaknak nagy részét a később még tárgyalandó 17. századi ablak építésekor pusztították el (13. kép).

A könyöklő és a belső falazott káva alsó része épen maradt. A 17. századi ablakba a középkorinak egyik szárkövét is befalazták. A nyugati ablakot előbb a 17., majd a 18. századi ablak kialakításával pusztították el, a falazott káva felső, félköríves záradékának előkerült darabja mindenesetre elegendő volt ahhoz, hogy bizonyíthassuk: ez az ablak is azonos kialakítású volt a többivel (14. kép).

A nyugati falon is három ablak került elő, közülük a déli sértetlenül. Az északinak felső fele, a középsőnek csak falazott záradéka maradt meg. Ezek az ablakok a déli és keleti oldal résablakaihoz hasonlók voltak, vagyis félkörös zárású rézselt kőkeretű ablakok, belül hasonló formájú falazott kávával, de jóval kisebbek azoknál (15., 17. kép).

A kisebb ablakok kialakítása a zsinagógához csatlakozó női imaterem egyidős megépítésének egyik közvetett bizonyítéka. A női zsinagóga tetejének csatlakozása miatt kellett ugyanis az építőknek ezen az oldalon az ablakok könyöklőit magasabbra helyezniök. Az ablakok záradékát a déli és keleti oldal ablakainak záradékával egyeztették – ez a belső tér egységes hatása

kedvéért történt. Az ablakok szélességi méreteit az így adott magassághoz arányosítva határozták meg. A három ablak közül a középső kiemelkedett. Az ablak maradványa a falvastagság közepén volt a legteljesebb: a teljes félköríves záradékot és függőleges szárak néhány centiméternyi szakaszát tártuk fel itt. E kicsiny töredék azt egyértelműen igazolta, hogy résablakkal, s nem kisebb körablakkal van dolgunk, nem határozta meg viszont ennek a résablaknak magasságát. E helyütt két megoldás volt lehetséges, melyek közül a helyreállítás választhatott. Az egyik szerint – melyre a közeli Mödling egykori zsinagógájának nyugati ablakai adják a példát – a három ablak azonos magasságú, a kiemelkedő középső ablaknak könyöklője is magasabban fekszik mint a szélsőké. A helyreállítás során a másik megoldást választottuk: azonos könyöklőszintről induló három ablakot, melyek közül a középső magasabb (18–20. kép).

Az északi oldal keleti szakaszán is előkerült egy kisméretű körablak. In situ csak falazott kávájának fele, a déli fal középső ablakába épített 19. századi falszekrény befalazásában viszont a kőrácsnak is meglehetősen nagy, a teljes rekonstrukcióhoz elegendő töredéke. A körablakot furcsa módon helyezték el. Előbb oblong alakban befoglaló formáját falazták ki és ebbe falazták bele a meglehetősen szabálytalan köralakú kávát (21. kép). A szögletes kifalazás belső oldalait vizsgálva megtaláltuk annak egykori vakolatát, amely zsalunyomos volt. E felület oly tiszta volt, hogy feltételezzük, szabadon sohasem állott. Arra gondolunk, hogy itt egy belső munkaperiódus nyomával van dolgunk: e falszakasz készítésekor a kőrácsos ablak még nem állt rendelkezésre, s ezért annak helyét ily módon csupán előkészítették. A kis körablak egyetlen kőből készült és négykaréjos volt.

Zsinagóga határfalainak alsó szakaszát leírva először ismét a keleti oldalról szólunk. Itt a rózsaablak alatt mintegy 20 cm-es falazott kiugrás jelezte a homlokzaton a tóra-fülke helyét. Hasonló az ókori, illetve keresztény szentélyeknek csökevényes

változataként megépült doboz-szerű kiugrás, jónéhány zsinagógánál ismert (pl. Fürth 17. század). A soproni azért sajátos, mert e kiugrásnak csak délen van sarka, észak felé e falvastagítás az előcsarnok faláig folytatódott. A déli sarok kváderkövekből épült. A falkiugrást ekkor cserép vagy zsindelysor fedhette (22. kép).

A déli homlokzat nyugati oldalán két kisebb nyílásnak találtuk nyomát. Közülük a nyugatabbra eső csaknem teljes épségben előkerült. A belső falsíkon alacsony, fekvő téglány alakú kőkerete volt, melyet külső oldalán körbefutó keskeny 45°-os rézsü díszített (23. kép). E keret egyetlen kőből készült. E kőkerethez kívül a külső falsíkra csaknem merőleges falazott káva csatlakozott. E káva fölső zárása szegmens ívű volt. E külső káva is két részből állott: a falközépen apró kövekből épített oldalakból és zsaluzatra fektetett törtkő-boltozatból, a külső sarkokon viszont faragott kőből. Az alacsony függőleges szárakat oldalanként két kisebb kőből, az áthidalást egyetlen faragott kőből készítették el. Ezek szokatlan gondosságra vallottak. A falazott kávák éleit ritkán erősítik ilyen módon. Ettől az ablaktól keletre a falazatnak nagy szakasza elpusztult: a földszinti tér egyik nagyméretű lakásablaka volt e helyen. A nagy ablak keleti oldalán az előbb részletesen leírttal hajszálra megegyező két kis kváderdarab és a szegmens-íves áthidalás helye került elő. Ez a csekély töredék volt alapja a második kis ablak rekonstrukciójának (24. kép).

2. A zsinagóga belső tere

A zsinagóga belsejét többször átalakították a 16. – 18. században. Elsőként fafödémmel osztották két szintre. E födém gerendáinak fészkei sorra előkerültek. A gerendafödém alatt a földszinten présházat alakítottak ki. Soproni szokás szerint nagy, bálványos préssel szerelték fel, amelynek présgödrét régészeti feltárás hozta napvilágra. Az első átalakításkor a zsi-

nagóga belsejét kevés kár érhette. Csupán egy helyütt, a keleti fal déli oldalán bontották ki egy nagy gótikus fülke hátfalát, ideiglenesen. E nyílás az Új u. 24. kapujának irányába mutat, és minden bizonnyal arra szolgált, hogy a prést és a nagy kádakat behozhassák a helyiségbe.

Későbbi, talán már a 18. századból származó az a földszintet fedő boltozat, melyet helyreállításunk bontott el: lapos kosáríves, fiókos donga. Ezt a fertőrákosi bányában faragott puhamészkőből építették (25. kép). A boltozat föltöltésében és a boltozat készítésekor elfalazott gerendafészkekben az Áron-fülke gótikus keretelésének darabjai kerültek elő. A boltozat készítésekor falazták be a zsinagóga faliszekrényeit, melyekről később részletesen szólunk. A 18. század folyamán a földszinti helyiséget lakásként használták. Az 1766-os városi összeírás, majd egy 1785-ben kelt végrendelet és egy 1813-as fassió alapján biztosan tudjuk, hogy ezidőben a zsinagóga földszinti részén egy lakószoba, egy konyha és egy éléskamra volt.[70] E lakás bejárata az északi oldalon a gótikus főbejárat közelében volt és a bejárat mellett volt a konyha is, melynek nagy kivezető kürtője az északi fal közepetáján előkerült, konzolokon álló kéménye pedig ma is megvan. A lakószoba ablakát a keleti oldal északi részén nyitották (26. kép).

Az emeleti tér története hasonló. A korai periódusban a gótikus ablakokat csupán üvegsíkig falazzák el, mint ezt a keleti oldal déli és nyugati oldal déli ablakánál megfigyelhettük. Valószínűleg így volt ez a többi ablaknál is, de ott a későbbi nyílások ezeket a befalazásokat megsemmisítették. Ezzel az elfalazással egyidőben széles, szegmens-áthidalású, erősen szűkülő kávájú ablakokat nyitottak a déli oldal keleti és nyugati ablakának és a nyugati oldal középső ablakának helyén (13. kép). Az új nyílásoknak könyöklője is erősen rézselt volt. Ennek csak egyetlen ablaknál a déli oldal nyugati ablakánál találtuk maradványát. Ezeknek az ablakoknak kőkerete sajnos nem került elő. Formájuk, különösen a könyöklők kialakítása a tér gazdasági rendeltetésére vallott.

Egy ezt követő periódusban a déli oldal keleti ablakát üvegsíkban elfalazzák, a középkoriakat pedig teljesen befalazzák. A befalazás anyaga a nyugati és a keleti oldalon egységes volt: vöröses habarcsba rakott kövek és téglák, melyek között a gótikus boltozat bordáinak egy-egy töredéke is előfordult. Ezek alapján föltehetjük, hogy e befalazásokkal egyidőben új födémet is kialakítottak, s a gótikus boltozatnak egy részét lebontották. A harmadik átalakítás a földszint és az emelet közötti kőboltozat megépítésével egyidőben történt. Ekkor nyitották a jelen helyreállításkor is meglevő két tágas szoba-ablakot, a déli fal nyugati és a keleti fal északi részén. Az említett 1766-os összeírás szerint e szinten egy szoba és egy konyha volt, valamint egy „Verschlag", azaz egy rekeszték. Az 1785-ben kelt végrendelet és az 1813-as fassió szobát, konyhát és éléskamrát sorol fel ezen a helyen. A fassió a szobáról így szól: „ein gottisch gewölbtes Zimmer", s a konyhát is boltozottnak mondja. Bevezetőnkben említettük, hogy Pollák rabbi még látta a zsinagóga gótikus boltozatának egy részét. Az általa megadott méret (19 láb hosszú és 9 láb széles) megfelel a középkori boltozat egy szakaszának.

1874-ben az Új u. 22. és 24. sz. ház közös tulajdonba került. Az új birtokos az akkori hátsó udvart – az egykori női zsinagóga helyét – emeletes szárnnyal építi be[71] (27. kép). Ehhez kapcsolva a zsinagóga mindkét szintjén kialakít egy-egy nagyméretű termet, melyet az átalakítás fennmaradt terve szalonnak nevez. Az első emeleti szalonnak eklektikus fafödémét a kutatás során megtaláltuk. Egyszerű deszkázott mennyezet volt ez, melyet rászögelt profilos lécekkel és faerezetű kartonpapírral kazettás reneszánsz mennyezethez tettek hasonlóvá. A szalon kialakításának esett áldozatul a zsinagóga boltozatának maradéka is. A boltozat anyagának egy részét a hátsó (nyugati) szárny újonnan készített falaiba építették bele. A boltozatot tartó faloszlopokat, ezek fejezetét és a bordaindításokat lefaragták. A falban így megmaradt részletek és az eklektikus falazatban talált gótikus kövek szerencsés módon elegendőek

voltak a gótikus boltozat elméleti rekonstrukciójának elkészítéséhez. A kisebb részleteken túl külön megemlítünk két kőtöredéket: két hármas bordaindítást, melynek alsó felületén a bordák középvonalát jelző eredeti bekarcolás megmaradt (28 – 29. kép). A keleti és a nyugati oldalról induló egyágú bordáknak egy-egy töredéke in situ maradt meg. Ezeknek a rekonstrukció számára való kamatoztatásában egy középkori építéstechnikai részlet volt segítségünkre. Az ugyanis, hogy ezeknél a bordáknál nem faragtak külön indító darabot, hanem teljes bordákat eresztettek be a falba. Így a falon kívüli részek elpusztulása ellenére a pontosan megfaragott oldalfelületük rendelkezésre állt: ezekre rábontva a bordák egykori irányát pontosan meghatározhattuk (30 – 32. kép).

A boltozatok falazott homlokívei is jórészt előkerültek. A homlokíveket sajátos módon építették: az ablakok záradéka fölött mintegy 30 cm-re a törtkő falazattal visszaugrottak és azt vékonyabb fallal folytatták. A boltzáradékok e szint fölé emelkedő szakasza a törtkő falazat elé rakott téglafal volt. A homlokívek falazása így a bordák elhelyezésének és a zsaluzat készítésének idejére maradhatott. Ez az összehangolásra, egyfajta próbáló és nem szerkesztő építési módra utal. A faragott homlokívek nélkül épülő 13. századi boltozatoknál, és ilyen a zsinagógáé is, a homlokívek nem előre szerkesztettek, hanem meglehetősen szabálytalanok. Boltozatunknál az északi oldal középső szakaszának keleti oldalán figyelhettünk meg egy ilyen ív-javítást, a teljes ív utólagos átalakítását (33. kép). A bordák elhelyezésével kapcsolatos módosításokra derült fény a keleti oldal középső szakaszánál is.

A boltozat maga három keresztboltszakaszból állott. A keleti és nyugati szakaszt két-két további bordával bővítették, melyek a keleti, illetve nyugati homlokzatról indulva futottak a keresztboltozat zárókövébe. A keresztény templomépítészetben általánosan használatos a nyolcszög három oldalával záródó szentélyboltozatnak az egyenes záródású térre való adaptálása ez. A szélső keresztboltozatok keleti, illetve nyugati süvegét

e bordákkal három részre osztották. A középső szakasz viszonylag keskeny, összehúzott csúcsíves homlokívű, a két szélső erősen torzított, aszimetrikus kialakítású. Ezeknek homlokíve ugyanis a keresztboltozat félkörívéhez igyekszik idomulni. A keresztboltozatba iktatott két borda azokkal azonos magasságú oszlopfőkről indul. E bordák ezért sokkal meredekebb ívűek, mint a keresztboltozatok átlós bordái. Az ebből eredő építéstechnikai nehézségnek érdekes nyomát találtuk meg a keleti oldalon. Itt ugyanis a bordaindítás első, mintegy 60 cm-nyi szakasza után a következő darabot visszaugratták: ismét a falsíkhoz közelítették. A boltozattal kapcsolatos részletformákról itt csupán néhány szót szólunk. A faloszlopok félköríves alaprajzúak voltak, s nem a földről, hanem jóval magasabbról indulók. A faloszlopokat e szinten nem konzolról indították, csupán kúposan visszametszették. Az oszlopfők igen egyszerűek, alul félkörös gyűrűjük van és nyolcszög öt oldalából alkotott igen magas fejlemezük. A boltozati bordák kétoldalt hornyolt, egyszerű trapéz metszetűek. (34. kép)

Az ily módon lefedett zsinagógatér belvilága 6,05×8,7 m. A téglány alaprajzú tér falainak alsó szakasza vizsgálatával a padozat feltárására, a zsinagóga berendezésére és használatára nyertünk adatokat. A zsinagóga bejárata az északi fal nyugati végében nyílott. Helye a középkori zsinagógáknál megismert szokásoknak megfelelő. Regensburg, Worms, Prága zsinagógáinak főbejáratai is az egyik oldalfal nyugati végén nyíltak, s hogy a bejárat a déli, vagy az északi falra került-e, azt mindenütt a telek beépítési adottságai alapján határozták meg. A zsinagóga másik legfontosabb részlete, az Áron-fülke, a keleti oldal közepén került elő. A bejárat oldalán, az északin kisebb ablaknyílás az előcsarnokból való betekintést szolgálta, a déli fal már leírt két kis ablaka az udvarral biztosított kapcsolatot. A nyugati falon négy résablak a nők imatermében nyílt a zsinagóga terébe. E nyugati fal kivételével minden falon került elő kisebb kőkeretes faliszekrény is. A padozat feltárásával az Áron-fülkéhez vezető lépcsőre, annak előterére

és a tér közepét elfoglaló tóraolvasó-asztalra a bimára nyertünk adatokat.

Az alsó falszakaszok részletes ismertetését az Áron-fülke leírásával kezdjük. Ez magasan a padlószint fölött került elő – hozzá lépcső vezetett – és alatta egy kisebb kőkeretes, fatáblával elzárható faliszekrényt találtunk, amely a szertartásokhoz a tórán kívül használatos egyéb tárgyak őrzésére szolgálhatott. A faliszekrény és az Áron-fülke egyidős volt: ennek mennyezetét a tóra-fülke alsó kőlapja képezte (35. kép).

A tóra-fülke oldalait és átboltozását vakolták és vörösre festették. Kőkeretezése igen díszes volt: a két száron és a derékszögű háromszög formájú timpanon szegélyén faragott szőlőmustra futott végig, lógó fürtök és felfelé álló levelek váltakozó sora. A timpanon mezejét gazdag vakmérmű díszítette. Ez ívhatszögbe foglalt, a középpont körül rotáló háromkaréjok sorából állott, a sarkokat pedig kitöltő háromkaréjok díszítették. A timpanon csúcsa fölött kis keresztrózsa is volt (ennek csupán szárából találtunk egy töredéket) (36. – 70. kép).

Az Áron-fülke jóval túlélte a zsinagógát. Kőkeretelésének töredékei a zsinagógát két szintre osztó 18. századi boltozat föltöltéséből kerültek elő, s néhány darabot a hátsó szárny 1876-ban épített falaiban is találtunk. A fülke utóéletének néhány részletét fölfedtük, de a teljes történetét még ma sem látjuk világosan.

Az első átalakítás a terem barokk boltozatának kialakításával kapcsolatos. A fülke keretelésének elbontásával egyidőben lefaragták annak könyöklő kövét is. A fülke felső, falazott boltozatát megújították. Ez az új áthidalás részben nagyméretű téglából, részben puha, téglány alakra faragott fertőrákosi kőből állt. Az így kialakított új fülkének fakeretelése volt. Csak a függőleges szárak helyét találtuk meg, a vízszinteseket nyilván ezekbe kapcsolták: a fülke új boltozata ugyanis nem e keret háta mögött kezdődött, hanem a zsinagóga belső falsíkjánál. Ezzel az átalakítással egyidős az a kárminvörös festés, amely a fülke hátfalain ma is megvan. E nagyon középkorias

színezést másutt is megtaláltuk az épületben: az emeleti térben a barokk boltozat építésekor készített hasonló lábazati festéséről már szóltunk. Az Áron-fülkétől délre nagy szobaablakot vágtak a 18. században és ekkor a fülke déli részét elfalazták. Erre a szűkítésre statikai okokból volt szükség. Az elfalazásnak hátoldalán olyan sima lenyomatos vakolat került elő, amely bizonyította, hogy a fülke nagyobb része faliszekrényként tovább működött. Véglegesen a 19. században falazták el.

Az Áron-fülkétől délre eső falszakaszon egy igen nagy és egy kisebb falfülke került elő. A nagyobbik a zsinagóga egykori berendezésének – elrendezésének legkérdésesebb darabja. Szélessége és magassága csaknem megegyezik az Áron-fülkéjével, csupán mélysége kisebb annál – a vékonyabb falazatnak megfelelően. Alul és oldalt kőkerete van, felső áthidaló köve utólagos. Jóval alacsonyabban helyezkedik el, mint az Áron-fülke, hiszen nem lépcsőn állva használták, mint amazt. A fülkét belül lapos, háromszögletű boltozat zárja, amelyet zsindelyszerű fából készített zsaluzatra raktak és a zsaluzat is megmaradt máig. A boltozat a külső falsíkig nyúlott és záradéka a mai, újabb szegmensíves áthidalás fölött előkerült. A kőszárak külső síkját lefaragták, az egykori profilnak csak egy részlete maradt reánk. A könyöklőkő szintén lefaragott, alul a falsíktól ívesen indult (37.–38. kép).

A fülke csonkításai két időszakból valók. A zsinagóga présházzá alakításakor hátfalát ideiglenesen áttörték, hogy a présház berendezését behozhassák a helyiségbe. Ennek kapcsán a hátfal jó részét kibontották, az újra falazás vegyesen kőből és téglából áll. Az újabb és régebbi falazat határa teljesen szabálytalan, megformálatlan. Ugyanilyen szabálytalanul kapcsolódik a hátfal régebbi és újabb vakolata is egymáshoz. E kibontáskor az oldalszárakat is koptatták, lefaragták, a szárak alsó részének íves hordó vagy fakád vájta csonkítására az említett új vakolat ráfutott. Amikor a zsinagógát boltozattal osztották két szintre, e fülke keretelésének külső síkjait lefaragták. A 18. századi boltozat válla mögött a középkori vakolt

falsík épen előkerült. A lefaragás a két sík összemérése alapján 4–5 cm-es vastagságú. A már többször említett újabb szemöldökkövet (a fülke felső áthidalását) ennek az új falsíknak megfelelően helyezték el. A falfülkét e lefaragás után sokáig használták faliszekrényként: a szárkövek síkjain több bevésett vascsap helyét találtuk meg.

Az eredeti fülke lezárása vagy szegmensíves volt, vagy egyenes záradékú, vagy a falazott boltozathoz illeszkedően lapos háromszög formájú. Az utóbbi megoldást tartjuk a legvalószínűbbnek, hiszen ilyen a zsinagóga főbejárata belső kávájának kőből készült áthidalója is (39. kép). Az előcsarnok északi falának keleti falifülkéje is hasonló formájú. A meglevő kőszárak egyenlőtlen szélességéből (22–30 cm) úgy sejtjük, a profilos keretelés nem emelkedett ki a falsíkból. Nem az Áron-fülke keretelésének díszítéséhez hasonlóra, hanem valami jóval egyszerűbbre kell gondolnunk. Annál is inkább, mert a déli kőszár egyben a fülkétől délre eső kis faliszekrénynek is oldalfala és egy díszesebb profilnak a faliszekrény sima szegélyéhez való csatlakozása nehezen elképzelhető. Az eredeti profilnak megmaradt részlete: a szárak fölső részén levő rézselés legszélesebb pontján 11 cm-es. E nem lezárt 11 cm-es síkból a falsíkig alig 5 cm-nyi hiányzik – gazdagabb tagolásra ezért sem gondolhatunk. Összefoglalva az eddig mondottakat, a fülkét lapos háromszög-zárásúnak és körül egyetlen rézsüvel kereteltnek tartjuk, s ez ebben a formában semmiképpen sem lehetett faliszekrény. Eredeti funkciójának meghatározásához a zsinagóga további részleteinek vizsgálatára van szükségünk. Így hát kissé előre szaladva a leírás eddigi rendjéből, megemlítjük azon megfigyelésünket, mely a zsinagóga padlószintjének a középkoron belüli változtatásával kapcsolatos. A zsinagóga mai, helyreállított padlószintje a megtalált középkori téglapadlójának megfelelő. A kis méretű 16×16 cm-es padlótéglákat illetve ezeknek fektető habarcsrétegét a régészeti kutatás nagy területen feltárta.[72] E padlótéglák között egy helyen – nyilván javításként – pecsételt díszű nagyobb téglát is

felhasználtak. Sajnos a padló alól korhatározó lelet nem került elő.

Ennek a szintnek másodlagosságára több részlet utal. A zsinagóga falainak alsó 50–60 cm-nyi szakasza a fölmenő falsíkoktól eltérően falazott, erősen befelé és lefelé szélesedő. Ez a ritkásabban, nagyobb kövekből habarccsal kevésbé kitöltött fugákkal megépült szakasz alapozás jellegű. A falsíkoknak ez a része az északi és déli fal nyugati részén a mai padlószint fölött mintegy 60 cm-es, a keleti részén kb. 50 cm-es magasságú. Hasonló szintkülönbséget az északi és déli falon elhelyezett kőkeretes faliszekrények magasságában is megfigyelhetők. Az északi fal nyugati sarkán levő faliszekrény könyöklője a mai szinttől +204 cm, a keleti sarokhoz közel levője pedig +182 cm magasságban van. A déli fal nyugati sarkában levő faliszekrény alja +196,5 cm, a keleti sarokhoz közelié pedig +185 cm magasságú. A déli falon három egyidős azonos szerkezetű és két kisebb, talán későbbi faliszekrény helyezkedik el, könyöklőik szintjei nyugatról keletre egyenletesen süllyedők.[73] E falifülkék elhelyezése önmagában is meglepő, rendszeres használatukat e nagy magasság igen megnehezíti. Az északi falon e fülkéknél jóval lejjebb három kicsiny konzol lefaragott csonkja került elő. A 19–21 cm széles, 30–31 cm magas konzolok[74] minden bizonnyal padot támasztottak alá. A konzolokat a szokásos negyedköríves metszettel számítva igen kényelmes, 35–40 cm széles padokat tételezhetünk fel (43. kép). A konzolok felső síkja ugyancsak nyugatról keletre süllyedő – a bejárati ajtó közelében levő konzol a mai padlószinttől 95,5 cm, a középső 90,5 cm, a csaknem keleti sarokban levő 85,5 cm magasságban van. A konzolok padot tartottak, a padló ezek fölső síkja alatt 42–45 cm-rel, a mai szint fölött 45–50 cm-re lehetett.[75] Tudjuk, hogy a középkorban is betartott előírások a zsinagóga padlószintjének külső szinthez viszonyított mélyítését írják elő.[76] Hasonlóképpen megkövetelik az Áron-fülke és a bima lépcsőkkel való kiemelését is a zsinagóga szintjéből. E kiemelést és mélyítést hagyományosan három

lépcsőfokként határozzák meg, a fennálló zsinagógák viszont arról tanúskodnak, hogy e lépcsőszám betartásában nem voltak szigorúak. Az általuk feltételezett padlószint a bejárat középkori küszöbe alatt kb. 40–45 cm-re, az Áron-fülke könyöklőjétől kb. 140 cm-re esik. Ez a padlószint tehát az előírt lépcső kialakítását lehetővé teszi. E magasabb padlószinttől számítva a legmagasabban fekvő faliszekrény könyöklője se esik +150 cm fölé, és így kifejezetten kényelmesen használható.

Az Áron-fülke mellett levő és részletesen tárgyalt nagy fülke alja a mai padlószint felett +108 cm magasságban van, a feltételezett padlószinthez képest kb. +65 cm magasságban. Az utóbbi magasság alapján a fülkét sediliaként, ülőhelyként használhatónak gondoljuk.

Ebben a véleményünkben egyes analógiák is megerősítenek: a regensburgi zsinagóga keleti falán levő ülőfülkék,[77] s a prágai Altneu zsinagóga keleti falának déli részén a padsorból kiemelkedő alacsony, csúcsíves keret.[78] A zsinagógabeli rítusokban az Áron-fülkétől délre eső falszakasz az előimádkozó helye (44. kép). Az előimádkozó (chazzan) szerepe az istentiszteletben fontos és sokrétű. Az ő imádságával folyik az istentisztelet a zsinagógában.[79] Más jelentkező híján ő emeli ki a tórát az Áron-fülkéből a hétfői, csütörtöki és szombati istentiszteleten.[80] Az előimádkozó határozza meg azt is, mit olvasnak fel a tórából az ebben a megtiszteltetésben részesülők. A szombat bezárásakor a chazzan áldja meg a bort és gyújtja meg a havdala gyertyát.[81] Összefoglalóan ő az istentisztelek vezetője, a zsinagóga első és legfontosabb tagja. Indokolt tehát, hogy ülőhelyét kiemelten, s a tórafülke közelében helyezzék el.

E kitérő után visszatérünk a zsinagóga falainak leírására. A keleti fal déli sarkában, közvetlenül a tárgyalt ülőfülke mellett kisebb faliszekrény került elő. Oldalai falazottak, tetejét egy nagyobb, alig megdolgozott kőlap alkotja (37. kép). Kívül kőkerete van, melynek egyetlen tagozata a záró falemez elhelyezésére szolgáló horony. Hasonló faliszekrény a déli oldalon három, az északin pedig kettő került elő. A faliszekrények nagy-

sága és részletformája nagyjából megegyezik, keretük kissé különböző.[82] Egyeseknél a zárófalapok elhelyezésére szolgáló horony körbefutott, másoknál csak az oldalakon készült el, s van olyan faliszekrény is, ahol a szárakon és a szemöldökön, azaz három oldalon faragták ki (40. kép). A faliszekrények szerkezete és kerete azonos az Áron-fülke alatti kis faliszekrényével és mindegyik a zsinagóga megépítésének idejéből való. Egy további kisebb faliszekrénynek a déli fal nyugati szakaszán csupán nyugati szárát ismerjük. A szekrénykék száma ezzel hétre növekszik és továbbiak egykori meglétét is feltételezhetjük, a két nagy barokk ablak helyén, illetve a zsinagóga főbejáratától keletre, ahol egy nagyobb falszakaszt a 18. században kemence építésével kapcsolatban pusztítottak el. Hasonló faliszekrények az ismert zsinagógák közül csak Rufachban fordultak elő. Ott a mienknél nagyobb, 10×11,35 m belvilágú tér falain összesen 20 falifülkét tüntet fel a 20. század eleji felmérés (41. kép). E fülkék véleményünk szerint az imakendők, imaszíjak, imakönyvek tárolására szolgáltak. Számuk (a mi esetünkben 7 – 10) az alapító családok számának felelhet meg. A déli falon egy további kicsi csúcsíves keretű falifülke is előkerült. Egyetlen kőből faragott előlapján a csúcsívet széles rézsü kereteli, mely bizonyítja, hogy ezt sohasem zárták el. Az előlap mögött 20×26 cm alapterületű fülke fekszik, melynek alsó szintje a nyílásnál mélyebben lévén elég nehezen használható. A fülke belseje nem volt vakolva.

A zsinagóga belsejét három oldalon ablakok élénkítik. A déli fal már leírt két ablaka a kis udvarra, az északi falé az előcsarnokra nyílt. A nyugatinak négy ablaka a nők imatermével való kapcsolatot biztosította. Ez az ablaksor igen töredékesen került elő. A nyugati fal északi oldalát egy magasan fekvő és egykor a hátsó udvarra szolgáló széles ablak, valamint egy 1876-ban vágott ajtó szinte teljesen elpusztította. A fal déli részét kisebb, 16 – 17. századi ablakocska rongálta. A ma már rekonstruált nyílások közül csak a délinek került elő kőkeret töredéke – déli szárának egy darabja –, melyből az ablak

magasságát és külső-belső rézselését megismerhettük. Az ablak szélességét csupán a falazott káva megmaradt északi sarka alapján rekonstruálhattuk. Az ablakok külső oldala, azaz falazott átboltozásaik épebben maradtak meg. A kőkeretek egykor egyetlen kőből készültek, hasonlóan a déli oldal kis résablakának kőkereteihez. Az, miután külsőből belsőbe nyílt csak kívül volt lerézselve, ezek belsőből belsőbe szolgálván mindkét oldalon (42–43. kép).

Az északi fal alsó szakaszának nyílásait jórészt leírtuk már, így a fal nyugati szakaszán levő ajtót, a két faliszekrényt, és az ülőpadkát tartó konzolokat. Megemlítettük, az előcsarnokból idenyíló fekvő téglány alakú ablakot is. Csupán egyetlen részletről nem szóltunk még. A főbejárat nyugati kávájában a belső padlószint fölött 180 cm magasságban a kőkávát közel 45°-os szögben lemetszették. E csonkítás 50 cm magas volt és fölfelé ívesen keskenyedett. A hátán előkerült vakolat egyenletes felületnek, hozzáépített kőnek vagy fának lenyomatát őrizte meg. Az az összefüggő tárgy, amely idetartozott a falból bizonyára erősen kiállt. Azt hisszük, hogy a zsinagógába lépéskor szokásos kézmosást szolgáló vízmedence helye volt ez.[82a]

A falkutatást kiegészítő régészeti feltárás a zsinagóga közepe táján föltárta a bima alapfalait. A bima hatszögű volt. Az az egyetlen kősor amely előkerült, ennek nem teljes felületét fedte, hanem csak keretelését adta meg. Bizonyos tehát, hogy a bima nem tömör kőépítmény volt, hanem kőfalakon elhelyezett fa dobogójú. Az alapkősor változatos hosszúságú, de egyenlő szélességű faragott kövekből állott. A feljáró lépcsőnek nem volt nyoma (44. kép).

Az Áron-fülke előtt hasonló, faragott kövekből rakott alapozás került elő a fülke déli záróvonalában és ehhez csatlakozva észak–déli irányban. A kősorokon belül a téglapadló egy darabja is épen maradt. Az alapozást nem tudtuk a keleti falig követni és az Áron-fülkéhez vezető lépcső alapját sem találtuk meg. A keleti faltól meglehetősen távol eső kősor nyilván korlátalap lehetett. Szokatlan ennek észak–déli lezárása. Az ismert

zsinagógákban a tórafülke előterének korláttal való elzárása sohasem fordul elő.[83]

Az Áron-fülkéhez vagy a bimához vezető lépcsőt kísérhette az a korlát, melynek néhány köve a föltárás során előkerült. Szakaszait nyolcszögű oszlopok választották el egymástól, ezek között háromkaréjok feszültek. A jelentős töredékek többsége (3 nagyobb és néhány kisebb darab) az előcsarnok északi falának egy 16. századi szakaszában került elő.[84] A töredékek közül kettő szélső darab volt, a háromkaréj induló ívén kívül szélesebb oldalfelületükön egy-egy 17 cm magas, 13,5×9,5 cm alapfelületű csúcsíves fülkécskével (45—70. kép). A töredékek alsó fugája egy darabnak kivételével mindegyiknél vízszintes. Az egyik fülkécskét is tartalmazó darab alsó fugájának egy része 45°-os dőlésű. Ezt a töredéket tehát a korlát vízszintes és a lépcsőt kísérő ferde szakaszának váltópontjára kell helyeznünk. A korlátdarabok függőleges oldalsíkja befelé dőlő vékony, puha, szinte legömbölyített rézsűvel záródik. Ez a forma nem teszi valószínűvé, hogy a korlátot további kőlappal fedettnek higgyük. Más anyagú, pl. fából készült zárás rögzítésére viszont a fölső vízszintes síkon kellene nyomot találnunk. Ennek híján ebben az összefüggésbe vonhatók a kövek egy részén megfigyelhető, az oldalfelületen a felső sík alatt mintegy 4 cm-re látható kicsiny 1 cm átmérőjű kerek csaplyukak. Ezek nagyon súlyos, szilárd dolog rögzítésére nem szolgálhattak, de könnyen elképzelhető pl. hogy a korlátot egykor szőnyeggel borították, s annak végeit ezeken a pontokon rögzítették.

A tórafülke korlátjának ily módon valószínűsíthető szőnyegfedése jól beleillene a zsinagógákról alkotott orientális képzeleteinkbe. Bizonyítandó viszont, hogy ez a középkor e szakaszára is alkalmazható Közép-Európában. Mielőtt két idevágó adatunkat említeném, emlékeztetünk arra, hogy a korlát nem a zsinagóga első periódusába tartozó, hanem a második padlószinttel együtt keletkezett, s bár részletformái pontosabb datálásához nem elegendőek, valószínű, hogy a 15. században kell keresnünk keletkezését. Anselmus de Parenger leírja Samuel Belassarnak,

a neves regensburgi rabbinak lakását. A dísztelen, sőt itt-ott romos épület sötét színekkel ecsetelt utcai szárnyán keresztülhatolva mintegy alagút végén lép be a kíváncsi utazó a barátságos és díszes lakásba. Az elzárt kincs, a titkos fészek, a sötétség és világosság ellentétére építő leírás a lakásban látható szőnyeget is annak keleti pompája érzékeltetésére említi meg.[85]

Hogy a keleti szőnyeg ezidőtájt Sopronban is előfordulhat, arra Siebenburger Jeromos soproni patricius 1467-ben kelt végrendeletét idézzük, aki „pogány" szőnyegét a Szent Mihály templomra hagyta.[86]

3. Az előcsarnok

A zsinagóga északi fala mentén húzódik a félnyeregtetővel lefedett keskeny előcsarnok. A hosszú, vékony, nyugat felé enyhén szűkülő folyosó a zsinagógával egyidőben épült. Pusztulása annak fölszámolását követően kezdődött meg. Az előcsarnok északi falával szomszédos földszintes ispotályt emeletes lakóházzá alakították, az előcsarnokból ennek szintjeihez igazodó kétszintes folyosó lett (46. kép). A folyosó földszintjét egy-két fiókkal gazdagított dongaboltozat fedte, az északi oldalfal fülkéit ennek alátámasztására falazták el. Az északi falnak különösen az így emeletre került szakaszai szenvedtek sokat. Az előcsarnok keleti és nyugati zárófalát teljesen lebontották, csupán a zsinagóga északkeleti, északnyugati sarkán fedezhettük fel a kiszedett falak helyeit. A hosszú északi fal fülkéinek záradékát az emeleten elbontották és helyén új falvastagítást építettek (47. kép). Az átépítés során a fal koronája is elpusztult (48. kép). A kései átalakításokról, a földszinti folyosóról észak felé nyitott ajtókról most nem szólunk. Sorravéve az előcsarnok középkori falait, előbb a keleti, utca felőli zárófal részleteit tárgyaljuk. E falból, mint említettük, csupán a szélein maradt valami. A bejárati kaput is tartalmazó középrész elpusztult. A zsinagógához kapcsolódó falcsonkban egy

kisebb, falazott, az előcsarnok belseje felől nyitott falifülke széleit tártuk fel. Ez eltérően a zsinagógában talált falszekrényektől kőkeret nélküli volt. A maradványok a fülke eredeti funkciójára nem utaltak; azt feltételezzük, hogy benne egykor zárt persely lehetett (49. kép). A fal északi szélének csupán egyetlen köve maradt reánk. Ez a helyreállításban újra elhelyezett keretdarab egyfajta szendvicsként maradt meg a tárgyalt falat két oldalról – nyugatról, és keletről – közrefogó későbbi boltozatok között. A kő környezete, az alatta, mellette levő falazat már minden oldalon újabb-kori volt. Kövünk az előcsarnok és az ispotály sarkán közel 45°-os szögben elhelyezett kicsiny bevilágítóablak egyik szárköve volt. Azt, hogy a körbevevő újabb falszövet ellenére középkori, épp az ablakhoz való tartozása bizonyította: az ispotály falában előkerült szárkövön éppúgy, mint ezen két vízszintes pálcarács elhelyezésére szolgáló lyuk volt, s ezeknek magassága és szöge megegyezett (50. kép).

Az előcsarnok másik, nyugati végfala teljesen elpusztult. Az ispotályra emeletet húzó háztulajdonos ugyanis elbontotta a női zsinagógát és a földszinti és emeleti folyosót a Templom utcai telekhatárig meghosszabbította.

A helyreállítás az újraépített falon a női zsinagógába vezető ajtót alakított ki. Ennek az ajtónak történeti előzményéről nem tudunk, csupán feltesszük, hogy a nők imatermét nemcsak a külső déli udvar, hanem az előcsarnok felől is megközelíthették. Az előcsarnok északi falán három falfülke került elő. A két nyugati tágas félköríves, a csatlakozó keleti kisebb, alacsonyabb, háromszög zárású. A két nagyobb fülke a teljes falhossz egy-egy harmadát tölti ki, a harmadik harmadban van a kisebb s azon túl az előcsarnok északnyugati sarkáig a fal teljes vastagsága. A falfülkék kialakítására nyilván a folyosó szűk volta miatt volt szükség. A folyosó a keleti végén 2,20 m, nyugati végén csupán 1,70 m szélességű.[87] A falfülkék kialakításával a falvastagságot meggyöngítették – a fülkéket elválasztó kőpillérek a fölöttük ívelő téglaboltozatok, a mögöttük húzódó falba csak néhány centiméternyire vannak beültetve. Csupán

a pillérek legmagasabban fekvő ív indítást is formáló köve más szerkezetű, majdnem a teljes falvastagságot összefogó (51. kép). Ahogyan ez a megoldás arra utal, hogy az építőknek gondja volt a keskeny falnak ívekkel és pillérekkel való megerősítése, ugyanarra vall a fal keleti harmadában alkalmazott megoldás is. Ott a falsaroknál egy hosszabb, nagyobb vastagságú falat építettek és e szilárd pillér kedvéért szűkítették a harmadik falfülkét a másik kettőhöz képest. A fülkéket és a közöttük levő kőpilléreket vörös anyagú, erősen simított finomszemcséjű vakolat borította, amelyen meszelés réteg is előkerült. A fülkéket elválasztó kőpillérek alja a kutatás idején a folyosó padlószintje fölött volt, de egybevágott a zsinagóga főbejáratának (elfaragott) küszöbszintjével. Ennek a megfigyelésnek alapján nem ülőfülkeként, hanem a padlószintről induló íves zárású térbővítésként foghatók fel.

A főbejárattal szemben levő falfülkében töredékesen fennmaradt egy késő gótikus átépítés nyoma is (52. kép). A fülke keleti kőpillére mellé téglafalat raktak és erre alacsony téglából falazott szegmensívet támasztottak, s így a korábbi falfülkében egy jóval kisebb fülkét alakítottak ki. A korábbi padlóhoz képest ennek alja is magasabban feküdt, valószínű tehát, hogy ez a kisebb fülke már afféle ülőhelyként szolgált a főbejárattal szemben. A fülke hátfalán kétsoros bekarcolást tártunk fel:

Szalomon b. Jechiél, emléke áldott,
Thübingen szent gyülekezetéből.[88]

A szöveg kései 15. századi ductusú, s összehangzik a déli falon talált ugyancsak bekarcolt 1490-es évszámmal.

Az előcsarnok déli oldalát a zsinagóga fala alkotja. Ez az oldal maradt ránk a legteljesebben. Közepetáján széles szegmensíves falazott kávában alacsony, fekvő téglány alakú bepillantó ablakocska került elő. Kőkerete egyetlen kőből készült és az előcsarnok felé eső oldalán rézselt. Az ablak alatt a közép-

kori vakolat és meszelés épen maradt. Ezen igen sok bekarcolást fedeztünk fel, de a fenti évszámon kívül csak két név – Jehuda – Mózes olvasható ki. Hasonló bekarcolások az ablaktól keletre eső felületen is előfordultak.[89]

A fal legfőbb díszét a zsinagóga főbejárata képezi. Az ajtónyílás egyenes zárású, a függőleges szárnyon nyugvó szemöldökgyámok csúcsíves timpanont hordoznak, amelyet vakmérmű díszít. A vörösesre színezett vakmérmű klasszikus egyszerűségű – négy kisebb csúcsív három kört hordoz, a szekunder rétegben a csúcsívek háromkaréjjal a körök négykaréjjal bővítettek. A timpanont kettős, eltérő csúcsív kereteli. A szélesebb külső a teljes ajtónyílásnak, a szűkebb belső a szemöldökgyámok közének megfelelő. A közös csúcsban összefutó csúcsívek között kétoldalt kialakult mezőcskék alsó részét kisebb háromkaréj tölti ki. Társtalan s igen szellemes megoldás ez. A kapu nem egészen egységes. A függőleges szárak a timpanonnal egyidősek és összefüggő szerkezetűek, a szárakra támaszkodó tagolt csúcsíves keretelés későbbi. A szárak koragótikus jellegűek, testes vájatok között csúcsban végződő pálcatagok díszítik őket. Az alacsony, vízszintes lemezzel összefogott fejezetrész fölött érett gótikus profilú az archivolt. Ez keskenyebb, elegánsabb, teljesen kifejlett körte és pálcatagok váltakozásából és szélesebb, keskenyebb vájatok sorából áll. Míg a koragótikus szárak a falsík elé 6–10 cm-re előreugró falvastagításból indulnak, addig a későbbi archivolt a vakolt fal síkjában van. Ennek az archivoltnak csak záradéka maradt reánk. Keleti felét a már említett kémény, nyugati oldalát az emeleti lakásba vezető ajtó csonkította meg. A megmaradt középrészt kutatva megállapítottuk, hogy a koragótikus kapu falvastagítása a mai csúcs fölött 30 cm-rel vízszintesen záródott. Amikor elbontották, akkor köveinek egy részét az új archivolt befalazásához használták fel. E töredékek kicsiny, körbefoglalt négykaréjos vakmérművek darabjai, s mindegyikük a falvastagítás széléhez csatlakozott. Ha azt tudjuk is, hogy e falvastagítás egykor oblong alakban keretelte a koragótikus kaput, a kevés töredék

nem elegendő annak eldöntésére, hogy a négykaréjokból álló díszítés körbefogta-e, vagy annak csak felső vízszintes zárását kísérte-e (53., 54., 66. kép).

Az előcsarnok tömegéről, lefedéséről való képünk ellentmondásos. A falak magasságát a zsinagóga sarkainak kváderezése alapján meglehetős pontossággal meghatározhattuk ugyan, de az előcsarnok lefedéséről kevés adatunk van. A zsinagóga falainak ismertetésekor megemlékeztünk az északi falon megmaradt külső vakolatról. Ez a vakolat az Új u. 22. sz. ház padlásán jó állapotban megmaradt és az emeleti folyosó boltozatának zárásáig követhető volt lefelé. A fal alsó részén a padlótól az emeleti boltozatok záradékáig megtaláltuk azt a finomabb szerkezetű vakolatot is, amely az előcsarnok belsejét díszítette a késő gótikus periódusban. A kései vakolat határvonalát azonban az emeleti boltozat építésekor szétroncsolták. Az így 20 – 30 cm biztonsággal meghatározható vonal rendkívül lapos tetőt adna meg. Az sem megnyugtató, hogy a tető mestergerendái egyikének sem maradt nyoma a zsinagóga falán.[90] Annyi bizonyos, hogy az itt feltételezhető tetőszerkezet csak nyitott fedélszékes lehetett, a zsinagóga főbejárata és az ahhoz kapcsolódó belső vakolat ugyanis jóval magasabbra húzódik, mint az előcsarnok északi falának koronája. Nem teljesen kizárt az sem, hogy az előcsarnok nem volt fedett. Csábító itt felidézni a wormsi zsinagóga előudvarának 19. századi képét (55. kép). Az udvart kétoldalról kísérő fülkék, melyek közül az ottani női zsinagóga falában levők biztosan 13. századiak, megtévesztően hasonlóak a soproniakhoz. A wormsi analógia persze nem ad alapot a kérdés egyértelmű eldöntésére – az széles udvar, a mi előcsarnokunk pedig egyszerűen lefedhető folyosó. Az a föltevés, hogy egy ilyen nyitott udvar-részben a zsinagóga fala egy meglehetősen nagy magasságig szépen meszelt lett volna és afölött durva vakolatú, a zsinagóga és melléképítményei valamennyi részén tapasztalt kiviteli színvonalnak és ízlésbeli igénynek ellentmondanak.

4. A nők zsinagógája

A zsinagóga és az előcsarnok együttes szélességében, azoktól nyugatra a nők földszintes, önálló tetővel ellátott imaterme helyezkedik el. Az egész épület leginkább pusztult része volt ez, teljesnek mondható rekonstrukciója mégsem volt különösebben nehéz feladat. A női imaterem pusztulása a 16. századra tehető. Az ispotály emeletessé építésekor bonthatták el fedelét, hogy a lakóépület nyugati végén kicsiny udvart nyerhessenek. Az ispotály mentén végighúzódó folyosó kiépítésével a női zsinagóga északi részéből egy folyosónyit leszakítottak. E folyosó kőfalának mi 18.–19. századi formáját láttuk csupán (56. kép). A földszinten dél felé széles kosáríves árkáddal nyílt ez a fal a kis udvar felé, az emeletről ablakot nyitottak az udvarra és egy kis ajtó a délnyugati sarokban az udvar sarkában épített emeletes illemhelyhez vezetett (57. kép). A folyosó nyugati végében részben a nyugati falra támaszkodó kőből épített csigalépcső vezetett az emeletre, és onnan tovább a padlásra. A női zsinagóga déli fala egy ideig a két telek közötti határfalként szolgált, később az Új u. 24. sz. ház udvarának nyugati végében épített kisebb emeletes épületnek lett északi határfala. Erről az épületről nagyon keveset tudunk, csupán körvonalait ismerjük. Nyeregtetejének lenyomata a telek nyugati határfalának máig érzékelhetően fennmaradt. Lebontásának korát sem ismerjük. A házak 1766-ban készített összeírásakor mindenesetre nem állt már. Amikor elbontották, vele a női zsinagóga déli falát is földig rombolták. Ennek a háznak és a női zsinagógának helyén 1874-ben emeletes szárnyat építettek, szintenként két-két helyiséggel. Az új szárny készítésekor is szükség volt udvarra – most a korábbi folyosó beszakításával alakítanak ki légudvart a női zsinagóga egykori északi végében. A jónéhány átalakítás a még megmaradt falakat is alaposan megviselte. A női zsinagóga egykori északi falának csupán egyméternyi nyugati szakasza maradt épen, a fal további részeit szinte teljesen kicserélték.[91]

Az imaterem keleti fala a nagy zsinagógáéval azonos. Ezen, mint korábban leírtuk, három ablak részletei kerültek elő. Az ablakok kőkeretei a nagy zsinagóga belső falsíkján voltak, a nők terme felé széles falazott kávák nyíltak. A szegmens íves kávák oldalai nem voltak egyformák. A délinek déli oldala rézsűs, északi oldala a falsíkra merőleges volt, a középső tölcséresen tágult két oldalra, az északi ablaknak pedig a déli oldala volt a falsíkra merőleges és az északi tölcséres. A három ablakkáva-ív a statikailag megengedhető legnagyobb felületet nyitotta meg. Míg az ablakok kőkeretét a női, illetve férfi hallgatóság szigorú elválasztására rendkívül alacsonyra és szűkre méretezték, a széles kávák a lehető legtöbb nőnek biztosítottak állóhelyet, mely részvételüket, a zsinagógában zajló cselekmény figyelemmel kísérését tette lehetővé. Az ablakok alatt két, a nagy zsinagógában találtakhoz hasonló faliszekrény is előkerült. A nők középkori istentisztelete módjának alapos ismerete híján ezek funkcióját nem tudjuk meghatározni. A déli és a középső ablak között, valamint az északi ablaktól északra egy-egy lefaragott kőoszlop került elő. Ezek a zsinagóga boltozatát alátámasztó faloszlopokkal megegyező kialakításúak, félköralaprajzúak és fölül gyűrűvel, valamint magas sokszögű fejlemezzel koronázottak. Lábazatuk nem volt. A helyreállításkor föltételeztük, hogy a két faloszlop között egy harmadik is állott. A falnak ezt a szakaszát két egymást váltó 19., ill. 20. századi nyílás teljesen elpusztította. Az oszlopok fölött a fal a női zsinagóga egykori falkoronájáig erősen meg volt csonkítva. Az oszlopfők — véleményünk szerint — eredetileg fagerendán nyugvó falvastagítást hordoztak, mely alkalmas padkát biztosított a tető gerendázatának fölfektetésére. Ezt a falerősítést már a 16.—17. századi nyílások is csonkították és végleg elbontották 1874-ben, amikor a női zsinagóga helyére emeletes szárnyat építettek (27. kép). Az eklektikus ház földszint fölötti födéme a női zsinagóga egykori mennyezeténél lényegesen alacsonyabban feküdt, s e födém fagerendái a zsinagóga falába mélyített fészkekbe ültek. A födémgerendák fölötti falvastagí-

tást elbontották, hiszen a szoba falának síkját a nagy zsinagóga külső falsíkja alkotta. A csonkított fal jó része a zsinagóga boltozatánál is használatos téglából épült. E vékony, vízszintes téglasorok nem voltak teljesen egységesek, közöttük apró, köves falazatot is találtunk kisebb foltokban. A téglafal nem a falsík elé önállóan épített építmény volt, hanem azzal szervesen összeépült. Annak tudatában, hogy a teljes zsinagóga kőből épült fel, a téglák használatát e helyütt mégis az itt kívánatos bővítéssel, a falsíknak e néhány centiméteres előreugratásával hozzuk kapcsolatba: ennek az élnek pontos megépítése, egyenletes fölfekvést biztosító felső sík kialakítása apró kövekből jóval nehezebb. Az oszlopfők fölött húzódó fagerenda szerkezetileg fontos elem. Föltételezése elengedhetetlen. Az erősen roncsolt fal e föltételezést nem zárta ki, de hozzá adatokat sem szolgáltatott.

A női zsinagóga másik hosszanti fala, a nyugati, került elő a legépebben. Ezen, mert hogy telekhatár volt, a 11. – 19. században nem nyitottak nyílásokat, csupán az idő csonkította a középkori részleteket. 1874-ben e falat erősítő téglafallal fedték el és az új szerkezet hordta az első emeleti födémet, ill. a tetőszerkezetet. Az előfalazás elbontásakor egy csaknem ép, és két lefaragott faloszlop került napvilágra, köztük félköríves tégla áthidaló ívek (57. – 58. kép). A faloszlopoknak itt sem volt lábazatuk. Alattuk helyenként az oszlopok közötti falsík elé ugró, más helyütt pedig mélyebb, de érzékelhetően csonkított falazatot találtunk, amelyek együttesen bizonyították, hogy a faloszlopok tömör padkáról indultak. Az oszlopoknak közét tehát bízvást ülőfülkének tekinthetjük. A faloszlopokra támaszkodó téglaboltozatokon itt-ott a középkori vakolat is megmaradt. Ennek feltárásakor különös megoldásra bukkantunk: az ülőfülkéket záró áthidalók a falsík elé ugró dísz-íveknek bizonyultak. E funkciónak megfelelően igen gyenge szerkezetük volt – keskeny tégláik alig 3 – 5 cm mélységben ültek be a hátfalba. Az ívek fölötti vakolatot egyes pontokon a vízszintes faltetőig is követni tudtuk. A faltetőt nemcsak vakolat, de meszelés is fedte.

A falfülkék sora nem tölti ki az északi falat. A két fülkétől délre éppúgy, mint az előcsarnok keleti végében, erőteljes támpillér következik. Az enyhén dőlő szögben kőből falazott támpillér teteje szabálytalan ívben lekerekített. A fal déli végén bejárat nyomát találtuk meg, egy ajtó kávájá t, amely a hiányzó déli fal része volt. Az ajtónak küszöbe és áthidaló boltozatának indítása is előkerült, a külső falsíkon pedig meghatározhattuk az egykori kőkeret helyét. A küszöb és az áthidaló között középtájon a reteszgerenda betámasztására szolgáló négyzetes metszetű lyuk is előkerült.

A kőkeret helyéhez kapcsolódva követhettük az egykori déli fal külső síkját is. Ez a rövid szakasz, amely a Templom utcai határfalban megmaradt (59. kép), a másik oldalon pedig a zsinagóga délnyugati sarka, meghatározta a nők imatermének déli határfalát. A zsinagóga sarkán e határfal magasságát a kváderfalazás kezdete jelezte. A sarok alsóbb szakaszán megfigyelt és korábban már részletesen leírt másik kvádersor ablakkáva falazásaként magyarázható. Az északi falnak, mint említettük, csak alig egy méteres darabja maradt reánk. A középkori falazat itt az imaterem északnyugati sarkánál a falfülkékhez hasonló ívben visszaugrik, és a visszaugráson s a fölötte levő mélyebb falsíkon a középkori vakolat is előkerült. E falvastagítás okát, funkcióját nem ismerjük.

A női zsinagóga magasságát a déli fal vakolt falteteje határozta meg. A tető formájára is következtethettünk a szituációból, hiszen félnyeregtető feltételezését a nagy tér emeleti ablakai zárták ki.

A női zsinagógának és az előcsarnoknak 20. századi padlószintje mélyebben volt az eredetinél. A középkori szintet az előcsarnokban meg tudtuk határozni, a nők imatermében viszont nem pontosan. Az imaterem keleti oldalán talált faloszlopok ugyanis mintegy 20 cm-rel magasabban vannak a délkeleti ajtó küszöbénél. Gondolhatnánk, hogy a zsinagóga belső terének szintsüllyesztésével egyidőben itt is szintsüllyesztés történt és az említett ajtó ezzel egyidős, bizonyítékaink viszont erre nincsenek.

5. A zsinagóga telkének más épületei

A zsinagógát az Új utca vonalától jóval eltávolítva építették fel. Szokásos ez az elrendezés és bizonyára a keresztény hatóságok előírása, hogy az épület hangsúlyos megjelenését csökkentsék. IV. Béla zsidótörvénye és annak osztrák, cseh, lengyel megfelelői a zsinagóga előtti udvart törvénykezés helyeként említi. Az épület fölépítésekor az udvart bizonyára kerítésfallal választották el az utcától. Ennek egy szakaszát az Új u. 22. az ispotály épület déli sarkán korábban megtalálni véltük. Ma csupán annyit gondolunk igaznak, hogy e kerítésfal az ispotálynál korábbi, de nem hisszük a zsinagóga építésével egyidősnek. A teleknek egyetlen határfala a női zsinagóga délnyugati sarkához csatlakozó, a Templom utcai telekhatár mentén húzódó fal épült a zsinagógával egy időben. Pontos kiterjedését nem ismerjük, a zsinagóga mai telkénél mindenesetre hosszabb. Ez azonban a Zsidó utcát a keresztények lakta Templom utcától elválasztó határfal is lehet.

A zsinagóga telkét történeti kutatásaink eredménye szerint 1379 után észak felé bővítették. Az új telekrészen épült fel az ispotály. A 25 m hosszú, 5 és fél méter széles földszintes épületnek csak töredékei maradtak ránk. Így a déli fala, mely jórészt a női zsinagóga és az előcsarnok falával azonos, és a rövid keleti, az utcai homlokzati fal. A hosszú északi fal nagyobb, mintegy 19 m hosszúságú részét a 16., 18. század folyamán teljesen kicserélték. Csak a keleti 6 méternyi szakasz maradt ránk, ez is erősen átépített állapotban. A válaszfalak mindegyike megsemmisült. A háznak utcára néző részét ismerjük legjobban (60. – 62. kép). Az utcai homlokzaton két ablak helyét tártuk fel, belső osztás nélküli, álló, 3:2 arányú téglány alakú kőkeretes ablakokét. Az északinak egyik szára a szemöldök és könyöklőkő indítása, valamint a falazott káva jórésze, a délinél a falazott káva és az egyik szárhelye képezte a rekonstrukció alapját. Az ablakok arányának helyes kiszerkesztését megkönnyítette, hogy a déli homlokzaton egy azonos méretű ablakot

teljesen épen találtunk meg. A három ablak a belsőben föltárt középkori vakolat tanúsága szerint egyetlen szobához tartozott. Az ablakokat egyszerű, alul vízszintes visszavágással befejezett rézsű díszítette. A könyöklőket lefaragták, de a déli oldalhomlokzat ablakánál megfigyelhettük az eredeti tagolás levésett nyomát. A könyöklőket eszerint két rézsűvel közrefogott horony tagolta, s maga a könyöklő nem a teljes kőkeret szélességében, csak annak nyílása szélességében ugrott előre.

Az utcai homlokzat egy szakaszán követhettük a falat egykori fölső zárásig, s a faltetőn a vakolást is megfigyelhettük. A ház két szélén e faltető magasságában erőteljes konzolok lefaragott maradványaira bukkantunk. Ezek a legszerényebben számítva is ugorhattak ki a homlokzati síkból. Hasonló szerkezetet boronafalas őrségi lakóházaknál ismerünk. Bizonyosak vagyunk abban, hogy ezek a konzolok előreugró ereszt fogtak alá, amelyet deszkaoromzat és csonkakontyos tető koronázhatott.

Az utcai szoba famennyezetes volt, erre vallott az oldalfalaknak a falkoronáig felfutó vakolata. Ez kanálháttal keményen megdolgozott, simára glettelt mészvakolat volt, melyre később egy-két réteg szürkés meszelés került. A szoba közösségi használatát a meszeléseken megfigyelt bekarcolások eléggé valószínűsítik, sajnos közöttük értelmezhető részlet nem akadt. A szoba nyugati irányban mélyebb volt a 16. században kialakult beboltozott, ma is álló helyiségnél. Az utcai szobát követő helyiség konyha volt a 16. század óta, a 18. században pedig lakatos-műhelyként szolgált, középkori vakolata ezért teljes egészében elpusztult. Ennek a helyiségnek egyetlen nyílását sem hisszük középkorinak. A helyiség déli a zsinagóga udvara felé néző fala jórészt megmaradt, rajta egy máig működő ajtóval és a keleti sarokban a 16. – 17. századi bevilágító nyílással. Az alaprajzi szituációból bizonyos, hogy az ajtó a középkorinak helyén van, csupán tágasabb annál. A déli falon az ajtótól keletre előkerült egy kicsiny füstlyuk, a kémény leg-

primitívebb elődje. A falszövetbe ezt is másodlagosan vágták és valószínűleg nem középkori. Mindezek miatt azt hisszük, hogy ez az ablaktalan helyiség a középkorban nem volt önálló, hanem a mai utcai szobával együtt egyetlen hosszú termet alkotott. A most tárgyalt konyhát nyugaton határoló fal teljes egészében 18.—19. századi volt, valószínű azonban, hogy középkori fal helyén épült fel. A következő helyiségnek e fallal szomszédos, vagyis délkeleti sarkában került elő ugyanis az a tágas kávájú nyílás, amelynek kicsiny kőkerete egyik oldalával az ispotály, másikkal az előcsarnok falára támaszkodott. E sarokra szerkesztett, magasra helyezett lejtős kávájú bevilágító ablak csak a következő helyiség felől szemlélve értelmes afelől, amelynek a zsinagóga előcsarnoka miatt egyedül nem lehetett ablaka. Ez a szobaféle csaknem teljesen elpusztult. A zsinagóga előcsarnokának falán kívül más fala nem maradt ránk. E déli falon a későbbi boltozatok válla fölött és az elfalazott bevilágító ablak kávájában itt-ott megmaradt az eredeti vakolat egy-egy kis foltja. Ennek vége, fölhajlása jelezte e helyiség nyugati falának helyét. A vakolat minden eddig leírtnál durvább volt, nagyon szemcsés, lazán fölhordott és alig eldolgozott, mely a fal durva szövetét egészen vékonyan takarta csupán. Rajta egyetlen sárgás meszelésréteg került elő. Ez a csekély nyom, s az a tény, hogy egy lényegében sötét, pinceszerű helyiségről van szó, egybevág (a szomszédos telek felé a középkorban a legritkábban nyitnak ablakot).

E szintén vízszintesen fedett helyiségből léphetett az egykori látogató a következőbe, melynek közepén a rituális fürdőt tárta fel a régészeti kutatás. E fürdő 1,5×1,5 m alapterületű, kőből falazott kút csupán. Formailag és méreteiben jól beilleszthető az ismert középkori rituális fürdők sorába. Betöltését kibontva falain egykori faszerkezet nyomát — nyilván a kapaszkodás, a törölköző és fölsőruha lerakását szolgáló polc féle részét — találta meg régész kollegánk. Megmaradt az egykor a kútba levezető létra egy darabja is. A kutat az ismert rituális fürdőktől eltérően nem kísérték lépcsők, a víztükör ugyanis a padló-

szinttől alig 2 méterre volt csupán. Az egykori fürdő fedett helyiségben volt, mennyezete gerendái egy részének fészkét a déli falon megtaláltuk. Nem tudjuk, hogy ez a helyiség a telek nyugati határáig tarott-e, avagy még egy válaszfalat kell-e feltételeznünk. Az egy vagy két helyiség mindenesetre nem kaphatott közvetlen világítást, hacsak a nyitott fedélszék felől nem. A helyiség déli fala a sokszoros átépítés miatt alig volt tanulmányozható. Az északi falnak mintegy 9 méternyi szakasza megmaradt. Ez szokatlanul kemény kövek, kavicsok, gneiszpala darabok felhasználásával készült, és szövetében alig mutat rokonságot az ispotály többi falával. Egyetlen nyílást figyeltünk meg rajta, egy az Új u. 20. sz. ház telke felé vezető ajtó (!) falazott szárát, ennek középkori voltáról is csak az elfalazásában felhasznált gótikus kőtöredékek tanúskodnak. Az ispotály nyugati végfalán egy igen szabálytalan falfülkén kívül nem találtunk említésre méltó részletet.

Az ispotály 1526-ig működött, magát a fürdőt már korábban megszüntették.[92] Ezt a tényt bizonyítja a fürdő kútját betöltő régészeti anyag, de az is, hogy a 16. század elején a soproni zsidók a keresztény tisztasági fürdőket kívánták használni. A községi képviselet ez ellen 1524-ben tiltakozik. A történeti bevezetésünkben részletesen elemzett 1379-es összeírás említi a zsidók rituális fürdőjét „Tukchaus" néven. Ennek az épületnek az említése azért különös, mert az összeírás egyébként nem említ középületeket, sem világiakat, sem egyháziakat. A templomokat éppúgy mellőzi, mint a zsinagógákat, a bizonyosan meglevő keresztény ispotályt éppúgy, mint az esetleges zsidó ispotályt. Nem említi a városplebániát és az iskolát sem. Mint korábban részletesen indokoltuk, ez az összeírás a város közös földjeinek kiosztása céljából készült, s úgy tűnik, hogy ebben a közintézmények nem részesültek. A fürdőket megemlítették, a Hátsókapu közelében egy, a Kovács utcában három fürdőházat. A zsidó „Tukchaus" ezekkel egy sorban csak akkor szerepelhet, ha nem csupán rituális fürdőként, de tisztasági fürdőként is szolgál, és ezt a középkori városok szokásait,

a zsidó és a keresztény életforma nagymérvű hasonlóságát ismerve bízvást föltételezhetjük.

Ezért hisszük tehát, hogy az ispotály két vagy három hátsó szobája a rituális fürdőn kívül a dézsás, melegvízes fürdőzésnek, tisztálkodásnak is helyet adott. Az épület e részének zárt – beszorított – jellege is összhangban állt evvel a fölhasználással.

Az ispotály mellett a zsinagóga telkén még egy épület állott, József zsidó háza. Minden bizonnyal azonos volt ez azzal a középkori épülettel, melynek nyomait az Új u. 24. sz. épület déli szárnyában megtaláltuk. Az épület sokszoros átépítése miatt azonban a középkori falmaradványok oly csekélyek voltak, hogy a ház korai periódusának leírását meg sem kísérelhetjük.[93]

TANULSÁGOK ÉS KÉRDÉSEK

Az imígyen leírt zsinagóga két összefüggésben szemlélhető. A középkori zsinagógák sorában és a gótikus építészet történetében. Mindkettőnek alapját a kormeghatározás kell hogy képezze. A zsinagóga – véleményünk szerint – a 14. század első negyedében épült. Ezt a kort a történeti adatok csupán valószínűsítik, az épület részletformái azonban pontosan körülírják. A korábbi datálásra is lehetőséget adnának az igen egyszerű, archaikusan, románkori módon félköríves zárású, csupán rézsűvel kialakított résablakok. Ugyanígy a főbejárat külső keretezése, a csúcsíves portálnak álló téglány alakú falvastagításban való elhelyezése, s a kapu szárainak profilja is. Az utóbbinak élben végződő pálcatagjai egy sor későromán emlékünkön helyet kaphatnának. Nem így a kapu timpanonjának díszítése a négy, csúcsívbe foglalt háromkaréjon nyugvó három körbe foglalt négykaréj. A vakmérmű a klasszikus gótika egyik legismertebb és legegyszerűbb mustráját alkalmazza. Ennek koragótikus jellegét hangsúlyozza a vakmérműben a primér és szekundér

ormák bizonytalan használata is. A timpanon igen ritka kettős ve, a szemöldökgyámok külső és belső vonalának önálló csúcsvvel való folytatása a gótikus szerkesztés lehetőségeit szellemesen használja fel és bizonyítja, hogy a portál tervezője e nyelvet folyékonyan beszéli. A két ív között kialakuló mező már késő-gótikus megoldásokra utal. A zsinagóga portáljának mestere még nem szerkeszt halhólyag-motívumot, az ilyen jellegű mező később általános kitöltő díszét csupán kicsiny háromkaréjjal oldja fel a szélesebb alsó felületet.

Az Áron-fülke keretelése és timpanonja, mely anyagában, faragásmódjában, építészettörténeti helyzetében megegyezik a portállal – gazdagabb részletformáiról jól leolvashatóan nem koragótikus jellegű. A körbefutó szőlőindáról lógó fürtök és levelek kiterítettek, s teljesen síkban formáltak, de lágyak, alig metszettek, a koragótikus szakasz friss naturalizmusának nyoma sincs már rajtuk. Maga a választott kőanyag laza szerkezetű, puha, könnyen formálható, s a belőle faragott szőlőlevelek is lágy, elmosódó kontúrúak, lapos plasztikájúak, tésztaszerűek. A timpanon mezejének közepét akárcsak a kapunál, itt is vakmérmű díszíti. Ennek középpontját a háromszögű mező érintőkörébe írt s egy középpont körül forgó háromkaréjok alkotják. A rotáló háromkaréjok ívháromszögekbe írtak. A klasszikus gótika hatására a középeurópai koragótika a kör középpontjából húzott egyenes tengelyek mentén építi fel szigorúan szimmetrikus körablakait. A most tárgyalt, a kört mintegy forgatni indító megoldás a következő stíluslépcsőnek felel meg. Az Áron-fülke fölötti rózsaablak hasonló mérművel bír, mint ez az előkerült három kicsiny töredékből bizonyítható.[94]

Motívumunk két hazai analógiája a 14. század első harmadából való: a szászfenesi templom körablaka a 14. század elején,[95] a soproni káptalanterem középső kápolnájának ablaka 1335 előtt készült.[96]

A boltozat és a vele kapcsolatos részletformák is a 13.–14. század fordulójára utalnak. A boltozat a falközépen induló

félhenger metszetű faloszlopokon nyugszik. Ezek a féloszlopok kétfajta átmérőjűek: a hosszoldalak 3 – 3 bordája alatt szélesebbek, a rövid oldalak egyes bordái alatt keskenyebbek. A megkülönböztetés igen szerény, ha például a hármas bordáknak megfelelő faloszlopköteges megoldásokra gondolunk. A nem földről, nem lábazatról induló s így nem struktív hanem, szerényen díszítő faloszlop, ciszterci eredetű. A 13. század folyamán különösen a kolduló rendiek használják előszeretettel, s a 14. század első felében szintúgy. (Bruck a. d. Mur Minoritenkirche, Freisach Dominikanerkirche szentély, Krems Dominikanerkirche, Imbach Dominikanerinnenkirche, Regensburg Dominikanerkirche, Erfurt Barfüsserkirche, stb.)

A faloszlopok fölött induló boltozati bordák kétoldalt vájatolt ékprofilúak. E bordafajtának, amelyet talán a körtetagos borda grafikus párjának nevezhetnénk, elsősorban későgótikus változatai közismertek. Ezekkel összehasonlítva a soproni igen zömök, az ék oldalszöge lapos, a vájat a borda elején van, s így rövid erőteljes orrtagot képez. A soproni bordánál korábbi, zömökebb változatot mint ciszter-burgundi típust Vaclav Mencl idéz[97], s a mienkkel megegyezőket a 13. század végéről: a prágai zsinagóga boltozati bordáját és a kissé gazdagabb Kolin-it.[98] Hasonlóak a halle-i dóm (eredetileg domonkostemplom) 14. század elején épült hajójának, a regensburgi minorita templom 13. század végi Weitinger kápolnájának, s az ugyancsak regensburgi Zanthaus an der Gesandstraße, az előbbivel egyidős földszinti termének boltozati bordái.[99] A hazai anyagban e bordatípus ilyen korai előfordulásáról nincsen tudomásunk.

Mai datálásunk a felsorolt részletformák tanulságai nyomán a soproni zsinagógát 1300 – 1325 között keletkezettnek állítja.

A zsinagóga bölcsőjénél a szó áll, az áldozatbemutatás nélküli istentiszteleti forma. Ez az antik vallási kultuszokhoz képest újító istentiszteletet a tanítás és az ima sajátos összekapcsolását jelenti. Richard Krautheimer e kettős tartalom harcaként fogja fel a zsinagóga egész történetét. A tanítás mellé sorakoz-

tatva a zsinagóga közösség összpontosító szerepét is, a zsinagógát a szószék, a bima köré gyűlő emberek képeként centrális jellegűnek tartja. Ezzel a centrális tendenciával állítja szembe az istentisztelet kultikus elemeit, az imát, könyörgést és éneket, amelyek a középpontos helyett egyfelé irányulást kívánók. (Az ókori zsinagógák Jeruzsálem, a későbbiek, köztük a középkoriak, kelet felé tájoltak.)[100] E másik, az irányult tendencia a zsinagóga formáját hosszanti elrendezésűnek és szentélyt hangsúlyozónak kívánja.

A két tendencia váltakozó ereje jelenti a zsinagógák építészettörténetének nagy korszakait s köztük a középkori közép-európai zsinagógák a két tendencia kiegyensúlyozásának sajátos példáit nyújtják. A nagy, kéthajós zsinagógák legszebb példái a 12., illetve 13. századi kölni, wormsi, prágai zsinagógák három boltszakasz hosszúságúak, a boltozott vagy boltozatlan teremtemplomok 2:3 arányú kelet felé nyújtott hossznégyszög alaprajzúak. Az utóbbi típusnak szép példája a 13. század második felében épült miltenbergi és a két soproni zsinagóga is. Közülük a most tárgyalt, a 14. század elején épült soproni zsinagóga minden ízében megfelel Krautheimer elemzésének: míg a miltenbergi, a másik soproni és a 14. századi mödlingi zsinagóga kétszakaszos keresztboltozata vizuálisan oldja a teremtemplom központos hatását, az Új u. 22-beli három boltszakaszával mintegy leképezi a 2:3 alaprajzi arányt. A soproni zsinagóga más vonatkozásaiban is „mintaszerű", sőt úgy tűnik, épp a „mintát" kell e zsinagóga tanulmányozása után fölgazdagítanunk. Elsősorban a mellékterek szerepére és elhelyezésére gondolunk itt.

A zsinagóga elrendezésének, centrális, vagy hosszanti jellegének lényeges része a bejárat elhelyezése. A 12. század második felében keletkezett nagy zsinagógáknál a bejárat a hosszanti oldalak egyikének nyugati végében helyezkedik el. A változás az ókori zsinagógákhoz képest a 11.–12. században történhetett meg: a kölni zsinagógának a 11. század elején még nyugati bejárata épült. A bejárat áthelyezése a zsinagóga komplexum

átalakulásával kapcsolatos: az antik előudvar elhagyásával. Az új bejárat a zsinagóga új arányaival összefüggésben alakult ki — e pontról tekinthető át a zsinagóga közepén álló bima és a belépőtől tiszteletreméltó távolságban levő Áron-fülke egyszerre. Az antik előudvar gazdag szerepköre eltűnvén az előcsarnok a középkori zsinagógáknál csak afféle tornácként szolgál. A prágai zsinagóga előcsarnokában levő falazott persely fülkék az egyedüliek, melyek egy sajátos funkciójáról vallanak. A folyosó formájú építmény általában a zsinagóga északi, vagy déli fala mentén húzódik. Legszebb példája a regensburgi (amelyet Altdorfer ábrázolásáról ismerünk) és a prágai. A szakirodalom mindkettőt a nagy imatérnél későbbinek tartja, nem teljesen meggyőző módon. Az a tény, hogy az igen kicsi soproni közösség az imaterem megépítésével egyidőben előcsarnokról is gondoskodott, arra figyelmeztet, hogy az előcsarnok igénye általánosabb lehetett, mint azt eddigi ismereteink alapján feltételeztük.

Hasonlóképpen szokatlannak mondható, hogy Sopronban a nők külön terme, a „Frauenschul" elkészült. Az ismert középkori zsinagógák közül csak a wormsinak női zsinagógája 13. századi, a speyeri a 14. század közepetáján épülhetett, a prágai a 17. században(!)

A kisebb-nagyobb többi zsinagógának pedig nem volt ilyen bővítménye. Krautheimer véleménye szerint a nők teljes izolálása, az imatérből való kiszorítása a 3. századtól kezdődő és egyre erősödő folyamat, amely végül imahelyüknek a zsinagógától való teljes elválasztásához vezetett. A wormsi 1213-ban épített női zsinagógát különös esetnek, azokat az említéseket viszont, melyek a nők külön házban való imádkozására utalnak, általánosíthatónak tartja. 1200 körül, mint azt Eliezer b. Joel Halevi bonni rabbi egy megjegyzéséből tudjuk, a szombati istentiszteleten a nők és férfiak közé függönyt vontak a zsinagógában.[101] Ez az adat a női zsinagóga létrejötte előtti állapotot a legpontosabban jelzi. A soproni példa nyomán kevesebb hitelt adunk a bizonytalan adatoknak és úgy gondoljuk, hogy

az asszony-zsinagógák léte a nagy középkori közösségekben föltehető. Az eddigi irodalom erre nézve negatív állásfoglalása felülvizsgálatra szorul. Így például Altdorfer regensburgi metszetei nyomán *nem* zárhatjuk ki egy nyugati toldalék egykori meglétét, a prágai Altneuschul nyugati toldalékának késői keltezését sem tartjuk meggyőzőnek.[102]

A soproni zsinagóga tehát a zsinagógák egyfajta mintadarabjaként értékelhető. Részleteinek a judaisztika eszközeivel való tanulmányozása a középkori zsinagóga használatnak több kérdésére vetíthet fényt. A következőkben ezeket a részleteket soroljuk fel.

Sajátos a zsinagóga néhány ablaka. Így az a kicsiny körablak, melyet az északi fal keleti részén helyeztek el. Elhelyezése nem magyarázható a tér közvetlen funkciójával, mert annak megvilágítását a keleti, déli és nyugati oldal jóval tágasabb ablakai ellátják. A körablakot csak sajátos, liturgikus szándék helyezhette ide. Tekintve, hogy a zsinagóga nem pontosan keletelt, lehetséges, hogy ez az ablak egy tavaszi ünnep napfelkeltéjével kapcsolatos.

Szokatlan és párhuzam nélküli az a két kis ablak is, amelyet a zsinagóga déli falának nyugati részén nyitottak. Formailag hasonlóak a női zsinagógának a nagy térre szóló betekintő ablakaihoz. Ezek az ablakok szűkek, s helyük szerint is csupán a zsinagóga végébe nem a bimára vagy tóra-fülkére lát az, aki kívülről, a déli udvarból betekint. Feltehetjük-e olyan tömegek létét, akik a zsinagóga terébe be nem férvén innen kénytelenek hallgatni az istentiszetelet? A soproni közösség létszáma nem erre vall. Feltehetjük-e, hogy vannak olyanok, akik sem a zsinagógába, sem annak előcsarnokába, sem a női zsinagógába nem léphetnek be, de akiknek ilyen közvetett részvétele az istentiszteleten kívánatos? Vagy azokat az ünnepeket idézzük magyarázatul, melyek a zsinagógában *és a zsinagóga körül* a szabadban zajlottak? (Újhold ünnepe.)

A berendezésnek is meg kell említenünk néhány részletét. Így azt a hét faliszekrényt, amelyet a zsinagóga belsejében

találtunk, és amelyek annak megépítésével egyidősek. A falkutatás leírása során említettük már, hogy a zsinagóga elpusztult falrészleteinek beszámításával eredeti számukat akár tíznek is gondolhatjuk. Két hasonló faliszekrény a nők zsinagógájában is előkerült. A szekrénykék nagy száma arra vall, hogy nem a zsinagógabeli szertartások segédeszközeit tartották bennük, hanem a közösség egyes tagjainak vagy családjainak használatára készültek. Tudjuk, hogy az a protestáns templomokban általános rendszer, hogy az ülőhelyekhez ajtóval elzárható fiók is csatlakozik a padban, melyben az imakönyveket tartják, a zsinagógákban is ismeretes. Az ülések előtt álló mozgatható olvasópult a középkorban is használatos lehetett, hiszen jiddis nevét, a „ständel"-t, Samuel Krauss 15. századi bécsi oklevélből idézi.[103] A falifülkék lehettek e pult fiókjainak előzményei és szolgálhattak az imakönyv elődjeinek, az egyes imákat tartalmazó kisebb kéziratoknak megőrzésére. E magyarázat helyessége esetén fel kell tennünk, hogy ilyenekkel 1300 körül majd minden felnőtt zsidó férfi rendelkezett! Ebben az összefüggésben említhető az a másik, az előbbit nem kizáró feltevés is, mely szerint imakendőket, imaszíjakat tartottak e szekrényekben. Mindkét esetben nehezen értékelhető a női zsinagóga két hasonló faliszekrénye. Tekintve azonban, hogy a női zsinagógákban e faliszekrények száma nem arányos az istentiszteleten résztvevők számával, ezek a nők istentisztelete közös segédeszközeinek tárolásával is kapcsolatba hozhatók. A 13. századvégi Németországban kétízben is említenek előimádkozó nőket, 1275-ben Urániát Wormsban, 1298-ban Richenzát Nürnbergben.[104] Úgy hisszük, nem tévedünk, ha ezekből az említésekből a női zsinagógának a férfiak istentiszteletétől bizonyos mértékig független liturgiájára következtetünk, melyhez imákat és énekeket tartalmazó lapokra, s talán tárgyakra is szükség van.

A nagy zsinagóga berendezésének két további részlete, a bima és az Áron-fülkéhez vezető korlát a zsinagógánál jóval később keletkezett. A ránk maradt részletek ugyanis egy, a koraihoz

képest erősen mélyített padlószinttel vannak összefüggésben. Pontosabb datálásukra a régészeti anyag teljesebb feldolgozásától várunk adatokat. Addig feltételesen a kapu 15. század elei átalakításával hozzuk kapcsolatba e mélyebb padlószint kialakítását. A bima hatszögű alaprajza csupán egy tekintetben bővíti ismereteinket: középkorinak kell tartanunk egy olyan, bizonyos szimbolikus tartalmakat is hordozó bimaalakot, melynek eddig csak jóval későbbi példáit ismertük. A szabályos sokszög alakú bimák legkorábbi ismert darabja a Krakkó-Kazimierzi, amely a 16. században keletkezett. Rachel Wischnitzer ennek nyomán kialakultnak látja a 17. – 18. századi gwozdieci, zelwai, yurburgi, sudargi-i bimákat, melyek közül a gwozdieci hatszög, a többi hét, illetve nyolcszög alaprajzú. E galiciai, keletoroszországi területtől nyugatra három hatszögű bimát ismerünk. Egyikük egy prágai, a másik kettő a németországi Fürth két zsinagógájában volt. Hogy e bimaforma milyen fontos volt, azt P. Kirchner: Jüdische Ceremonien c. könyve bizonyítja,[105] mely a bemutatott zsidó ünnepek több mint felét hatszögű bimával ellátott tér előtt játszatja. Rachel Wischnitzer az említett prágai bimát a keleti területeken kialakult önálló zsidó művészet nyugatra hatásaként interpretálta. A soproni 15. századi darab nyomán ez az álláspont módosításra szorul. Az Áron-fülke előtere a zsinagóga másik gyújtópontja. Kialakításáról keveset tudunk, a megmaradt részleteket a falkutatás ismertetése során részletesen leírtuk. Ennek kapcsán csupán egyetlen, szokatlan részletre hívjuk fel a figyelmet. Az Áron-fülkéhez vezető lépcső korlátjának alapján kívül egy, a lépcsővel párhuzamos kőalap is fönnmaradt. Ez puha kőből készülvén előlépcsőként nem magyarázható, csupán úgy, hogy feltesszük, hogy a lépcső előtt előtér is volt, s korláttal és kapucskával záródott. Az előtér ilyen „szent helyként" való elkülönítése új hangsúllyal járul hozzá a zsinagóga ünnepi használatának ismeretéhez.

Vizsgálódásainkat, vele az épület interpretációját a fellelt művészettörténeti párhuzamok ismertetésével zárjuk. Főképp

a szokatlan boltozatforma rokonságának, fejlődéstörténeti helyének megállapítása járt tanulságokkal.

Idézzük fel mégegyszer a zsinagóga nagy terének boltozatát. A termet három, széltében nyújtott keresztbolt szakasz fedi. A keleti és a nyugati két-két további bordával fölgazdagított, sajátos hatsüveges boltozat. E fölgazdagítás a keresztboltozatnak a keleti- illetve nyugati fal felé eső, elvileg félköríves metszetű boltsüveget osztja három részre: egy csúcsíves metszetű középrészre, s egy-egy aszimetrikus oldalsó szakaszra. Ez a boltozatforma, melyet alaprajzi vonatkozásában a sokszög záródású szentélyek keleti boltszakaszához hasonlítottunk, a zsinagóga térhatásának legfontosabb alkotóeleme. A keleti oldalt szemlélve e boltozatformának elsősorban tartalmi vonatkozásai szembetűnőek: az Áron-fülke, illetve a rózsa-ablak fölött kicsiny csúcsíves baldachint képeztek ki ily módon. A két oldalsó süveg aszimetrikus formájával, csekély kiterjedésével csak kísérője a hangsúlyos középsőnek. A zsinagóga rövid oldalainak e három süvegre osztása nemcsak a falak középrésze kiemelését szolgálja. A keleti és nyugati oldal egymásnak megfelelő beosztása hangsúlyozza az egyébként hosszanti alaprajzú tér centrális jellegét is (77. kép).

A keresztboltozat szerkezetének effajta kialakítása nem ritka.[106] Csak távoli előzményként utalunk a klasszikus hatsüveges boltozatra, amelyet a keresztboltozattal egyidőben alkalmaznak a 11. század második felétől Normandiában, s amely aztán a jelentős francia katedrálisok boltozata lesz. A hatosztatú boltozat elsősorban a statikai vonatkozású újítás, a boltozat terheinek egyenletesebb elosztására szolgál. Hatásában a tér szervezőjévé is vált, hiszen annak mozgásirányába a templomhajó hosszában tágas íveket nyitott, az oldalfalak felé viszont kisebb, osztottabb s így zártabb metszetet produkált. Ez a vonatkozás már az általunk vizsgált irányba mutat.

A 13. században a keresztboltozat szerkezetének módosításával sajátos térszervezési feladatokat oldottak meg. Csak utalunk itt a „Dreistrahl" boltozat sokféle alkalmazására,

mellyel hol folyosók folyamatos lezárását, hol a mienkhez hasonló egyenes zárású terek sarkainak lefedését biztosították. Rokonabb a soproni boltozatformával pl. maulbronni ciszterci kolostor kerengőjének egyik boltozatmezeje, mellyel a kerengő sarkát fedték le. A keresztboltozat falakkal határos két oldalán egy-egy középborda beiktatásával két-két boltsüveget alakítottak ki. A kerengő többi boltmezeje hatsüveges boltozattal fedett. A saroknak ilyen kialakítása szellemes megoldás: az oldalfalakon a lefutó támok sorát folytatták így, a kerengő udvar felé eső oldalakon pedig nem csupán a statikai szükséghez igazodtak, de a fordulót lazábban, a derékszögben csatlakozó terek áramlását egymáshoz kapcsolódó módon formálták így.

Ez a megoldás hasonlítható a templomok mellékhajóiban alkalmazott ötsüveges boltozatokhoz is. Ezeknél a főhajó széles oszlop-, pillér-, vagy pillérköteg állásához keresztboltozat csatlakozik, míg az ellentétes mellékhajó oldal egy beiktatott középbordával kétsüvegre oszlik. (Magdeburg: Székesegyház, Troyes: St. Urbain, Dijon: St. Benigne.)[107] E terekben a cél nem csupán szerkezeti, de a középtér felé nyitó s a jelentéktelen szélső felületek felé záró térhatás elérése is. S hogy ez így van, bizonyítják azok a csarnokterek, ahol hasonló megoldással találkozunk. Az egyik legismertebb példa a prágai zsinagógáé, másikként pedig a heiligenkreuzi kolostortemplom szentélyének háromhajós terét említjük. A 13. század végén épült s az osztrák gótika történetében igen fontos építkezés a háromhajós egyenes zárású csarnokszentély középhajóját három keresztboltszakasszal fedi, a mellékhajóban az említett ötsüveges boltozatot, a délkeleti és északkeleti sarokban a maulbronni kerengő sarkának hatsüveges megoldását alkalmazza.[108]

Hosszanti terek rövid oldalainak a soproni zsinagógához hasonló feloldását ugyancsak Maulbronnban találtuk meg: az ún. Herrenrefektorium kéthajós terének rövid oldalait ötsüveges boltozatok zárják, míg a hosszú oldalak felé keresztboltozatok esnek.[109]

A felsorolt példák számát szaporíthatnánk, de nem végtele-

nül. Ezt a boltozatformát a 13. század során sokfelé ismerték, de igen ritkán alkalmazták. Azt hisszük, hogy a felsorolt templomok és kolostorok boltozatai segítenek a soproni zsinagóga boltozatának megismerésében, de nem jelölik ki sem építőinek, sem építtetőinek körét. Találtunk viszont olyan területre, ahol e boltozat alkalmazása nagyon gyakori. Regensburgban, melynek a 13., 14. századból nagyon sok lakóháza maradt fenn. Az alább felsorolandó öt boltozatos tér mindegyike téglány alaprajzú.

A Gesandtenstrassei Zanthaus ötemeletes toronyépületének földszintjén levő házikápolna három keresztbolt-szakasszal fedett. A szélső szakaszok a helyiség rövid oldalai felé egy-egy ötödik bordával gazdagítottak.[110] Két hasonló boltozattal fedett a Zieroldsplatz egyik házának hajdan kápolnaként szolgáló helyisége is, melyet egyszerű, csak vájattal finomított boltozati bordaprofilja alapján gondolunk 13. századinak.[111] (78. kép). A haidplatzi Neue Waag egykori Szt. Kristóf kápolnája ugyancsak két hasonló boltszakasszal fedett. Ez is az épület toronyrészének földszintjén helyezkedik el. A boltozatborda profilja a zieroldsplatzival megegyező, tagoltabb konzoljai alapján datálják 1300 körülinek.[112] Az ötsüveges boltozatok alkalmazása lehetőséget ad e terek szentélyoldalának kiemelésére is. Így két boltszakasz közül csak az egyik ötsüveges, a Rothe Hahngasse 5-beli földszinti kápolnában.[113] Ez egyébként, ha kurta körtetagos bordáit jól ítéljük meg, a 14. század első felében keletkezett. A leggazdagabb formák az egyik leggazdagabb regensburgi kápolna, az ősi Gravenreuterhaus Dorottya-kápolnáját kísérik. A soproni zsinagógánál természetesen alacsonyabb, de azzal összemérhető alaprajzi kiterjedésű kápolna (7,3 m×6,6 m) a felsoroltakhoz hasonlóan magas, hatszintes torony földszintjén van. Két boltszakasza közül a nyugati ötsüveges, de e rész szentély voltát jelzi az a szentségtartó fülke, melyet Pohlig lerajzolt.[114] A boltozatok a hosszoldalakon és a sarkokon félnyolcszögű, fejezet nélküli pillérekre támaszkodnak, a szentély oldal bordáit kehely alakú konzolok hordják.

A levéldíszes zárókövekben összefutó, egyszer vájatolt ék bordák a soproniaknak közvetlen párhuzamai.

E regensburgi példák rokon voltát bizonyítja az, hogy a soproni boltozat megoldáshoz közelebb eső, a keresztboltozatot két süveggel gazdagító példákat nem igen találtunk. Az auxerre-i katedrális szentélykörüljárójának trapéz alaprajzú boltszakaszait fedik hasonló boltozatok, a szentélyfejhez pedig külön kápolna csatlakozik, melynek boltozata keleten és nyugaton három-három, délen és északon két-két süvegre oszlik.[115] A regensburgi St. Andrae a. d. Heuport 15. századi házikápolnájának boltozata pontosabb párhuzam — igaz ugyan, hogy a keresztboltszakasz egykori hatsüveges zárását már csak a zárókőből induló bordacsonkok jelzik[116] (79. kép).

A zsinagóga bajor rokonságáról már korábban is szó esett. Az a feltűnő, csaknem centiméter pontosságú egyezés, amely a soproni zsinagóga nagyterme és a 13. század utolsó negyedében keletkezett miltenbergi zsinagóga alaprajza között fennáll, csaknem bizonyossá teszi a kapcsolatot. Míg a korábban megismert soproni zsinagóga csak méretében volt hasonló a miltenbergihez, a most tárgyalt épület felépítése más vonatkozásában is. A miltenbergi zsinagóga tere is ötbordás keresztboltozatokkal fedett. Miltenbergben a keresztboltozatokba illesztett ötödik borda egyfajta jelzés, dísz csupán: a keresztboltozat egyik süvegének záradékába helyezett vízszintes kőszál, a soproni boltozat szerkezetében, formálásában más. Ha azonos középponthoz, a Regensburgban elterjedt ötsüveges boltozatmegoldásokhoz hasonlítjuk a két zsinagógát, a miltenbergi azoknak formai, a soproni lényegi rokona.

A regensburgi patriciusok házikápolnái valószínű mintaképet képviselnek: a zsinagóga bizonyos mértékig világi jellege, építtetőinek polgári volta olyan vonások, melyek erőteljes kapcsolatokat engednek feltételezni a délnémet kereskedők reprezentatív építkezéseivel.

A boltozat részletformáit a félköríves alaprajzú, falközépről induló faloszlopokat az egyszerű magas félnyolcszögű lemezzel

zárt fejezeteket s a róluk induló vájatolt ékbordákat az épület datálása kapcsán már említettük. A tér összhatása analógiájaként a friesachi domonkosok templomának 13. század végén épült szentélyét[117] s az imbachi domonkos apácák templomának hasonló korú hajóját idézzük fel.[118] E két tér felépítésében hasonló a soproni zsinagógához. Az oldalfalak simák, alig tagoltak, a boltozatok szinte lebegnek felettük. A faloszlopok a fal közepe tájékán indulnak s bár konzolra támaszkodók, e konzolok igen kis kiülésűek, alig feltűnőek. A fejezetek kissé erősebbek, de hasonlóképp szerények. Az oldaltámaszok az alaprajztól ily módon független boltozatokról, illetve a fejezetekről inkább lecsüngeni látszanak. A kolduló rendi építkezések egykori német monográfusának, Krautheimernek meghatározása e felépítési formáról: „Nichtaufeinanderbezogenheit der einzelnen Teile"[119] – azaz az épület részeinek egymástól való függetlenedése a legpontosabban valósul meg e három épületben. A boltozatnak az őket viselő támasztól való függetlenítése a közép-európai késő gótika egyik ősgondolatának bizonyult: a hálóboltozatoknak az alaprajzi kötöttségektől csaknem független megoldása ezen az alapon nyugszik. A későromán, illetve koragótikus rendszerek a támok és alátámasztó elemek egymásnak való megfeleltetésével az architektonikus logikát követték, s ezek aprólékos megfogalmazásával sajátos pompát fejtettek ki. A boltozattartó támok elhagyása megfelelt a kolduló rendek alapítói boltozatellenes beállítottságának, s ily módon e ciszterci megoldás a kolduló rendiek építkezésein sajátos jelentéstartalommal bővült: *az egyszerűségével.* A 14. század elején már a közép-európai építészet egésze átitatódott a kolduló rendi építészet hatásával, mégis azt hisszük, hogy a soproni zsinagógában ezt a rendszert eredeti jelentésében alkalmazták. A zsinagógák szerény méretét, jeltelen udvarmélyi elhelyezését a keresztény környezet, a zsidóellenes beállítottságú hatóságok határozták meg. A zsinagóga belsejének egyszerűsége arra vall, hogy ez a külső kényszer belső alátámasztást, indokolást nyert. Gondolatunk megvilágítására hadd idézzük a lutheránusok

hazai építészetének történetét. A protestantizmusnak ez a kevésbé szigorú ága a középkori vallásosságot kísérő képkultuszszal és pompás, gazdag építészetével nem fordul szembe. Azokban az országokban, melyekben államvallássá lett, a reneszánsz építészet sajátos ágát alkotta meg. Hazánkban, ahol a 17–18. században a lutheránusokat éppúgy üldözték mint a kálvinistákat, azok beállítottságát a körülmények befolyásolták: a 18. század végén a türelmi rendelet után felépített lutheránus templomok büszkén mondanak le az épület tagolásának gazdagabb változatairól, a díszítés legtöbb lehetőségéről, belső követelménynek, lényegre szorítkozásnak állítva egyszerűségüket.

Sokfelől kíséreltük meg körvonalazni a zsinagóga egykori képét, keletkezésének és életének történelmi körülményeit. Foglaljuk hát össze a mondottakat. A 13. század végén Sopronból, a határszéli ispáni várból királyi város lesz. Benne IV. Béla törvényeinek védelmében helyet kapnak a zsidó kereskedők is. Legfontosabb középületüket, a zsinagógát a 14. század elején építik fel, alig egy emberöltővel a belváros első templomának, a ferencesekének megépítése után. Míg azt a művészettörténet bizonysága szerint budai eredetű, s talán királyi műhely építette, a zsinagógát minden bizonnyal helyi mesterek építik. A zsinagóga koncepciója, alaprajzi elrendezése, térlefedő szerkezetei a megrendelők kívánsága szerint alakíttattak ki és a megrendelők délnémet eredetére vallanak, a megformálás, a formanyelv az építtetők és építők közös szellemi tulajdona és a kor helyi mestereinek formaismeretét is körülírja. A kor a város építéstörténetében döntő jelentőségű, az ekkor épülő városfalak védelmében kialakul a máig ismert Sopron utcáival, kőházaival. A zsinagóga részletformáinak soproni párhuzamait nehéz fellelnünk, teljes bizonyossággal csak a rózsa-ablak és a ferences kolostor káptalan terme középső ablakának megfelelésére utalhatunk. Az egyöntetűséget inkább a kőművestechnika, a soproni házak és a zsinagóga megegyező falazási módja, az itt és ott hasonló kőfaragási mód bizonyítja. A zsinagóga faragott részletformáinak mintaképei között fel kellett figyel-

nünk az osztrák kolduló rendi templomokra is, arra az építészetre, mely a város plebániatemplomának ezidőtájt kezdődő építkezését is befolyásolta. Az épület feltárásával és helyreállításával így a helytörténet és a helyi építészettörténet szempontjából fontos fogódzót nyertünk.

A soproni zsinagóga jelentősége a középkori zsidó közösségek építészeti kultúrájának megismerésében alig túlbecsülhető. Alaprajzi koncepciójának és felépítésének egységessége, az építészeti részletek kitapintható forrásai pl. a regensburgi házikápolnákban arra vallanak, hogy ez a terem-templom fajta ezidőtájt (a 13. század végén, a 14. század elején) s e területen alakult ki. Arányai, sőt nagysága a hasonló imaházakon Csehországban, vagy a közeli Burgenlandban a 19. század elejéig követhető, s azoknak bizonyára meghatározója volt. A fő- és melléképületek viszonyában, a nők imatermének és az előcsarnok elhelyezésében olyan teljességet érzünk, amely bizonyára modellként szolgál majd egy tágas terület s egy tágas időszak viszonyainak megítéléséhez és segítségül szolgálhat, bíztathat a hasonló emlékek megkeresésére, föltárására másutt is.

A SOPRONI Ó-ZSINAGÓGA HELYREÁLLÍTÁSA

(Sopron, Új u. 22–24)

Sopronban, az Új utca 22–24. sz. lakóházakon belül 1967-ben Tóth Sándor régész és Dávid Ferenc művészettörténész egy második középkori zsinagógát fedezett fel. A részletesebb kutatás során hamarosan az is kiderült, hogy ez a húsz évvel ezelőtt feltárt imaháznál mintegy 50–60 évvel korábban, az 1300-as évek elején épült és egykori kialakításából is sokkal többet őrzött meg.

Az utóbb felfedezett zsinagóga mindenekelőtt azért jelentős számunkra, mert ennél nemcsak a főtömeg, hanem az egykori egész elrendezés is kirajzolódott. A két telekre kiterjedő épületegyüttes mintegy típusként állt előttünk, amelyben a zsinagóga főtömegéhez északi oldalon a folyosó, nyugati oldalon pedig a női imaház csatlakozott. A telket magasabb kőkerítés vette körül, amelyen belül a zsinagóga a telek mélyében előírásszerűen állt. Az oldalfolyosótól északra megtalálták még a rituális fürdőt is, sőt még az utcára merőlegesen álló betegek házát is azonosítani lehetett.

Miután a középkori épületegyüttest szinte teljességében megismertük, a tervezés során is az egész elrendezés bemutatására törekedhettünk. Ez a legfőbb különbség, amely a tizenöt évvel korábban helyreállított zsinagógától alapvetően megkülönbözteti. Míg a másiknál lényegében csak a zsinagóga belső terét tudtuk érzékeltetni, addig a mostani munkánknál az együttes különálló tömegeit, valamint a külső és belső tereit összefüggé-

sükben állíthattuk helyre. Ez a funkcionális és vizuális egység felmérhetetlen minőségi értéket jelent, amelyhez ez esetben nemcsak a szerencsésebb adottságok és maradványok nagyobb mennyisége, hanem legalább ugyanolyan mértékben az alaposabb kutatás, valamint a nagyobb tapasztalat egyaránt hozzájárult.

A középkori soproni lakóháztípusok ismerete, és annak egyikét példázó Új utca 22-es épület utcai szárnyának vizsgálata segített abban, hogy a helyreállított zsinagóga a járókelőknek már kívülről is szemébe ötlik. Az utcára merőleges, középkori lakóházakhoz tartozó barokk kapualjat és a felette levő emeletet ugyanis elbontottuk, a kapukeretet azonban főbejáratként megtartottuk. E szobányi szélességű beépítés bontásával az Új utca zártsága nem szenvedett, a keskeny utcában a kibontott résen át igen jelentős építészeti értéket mutathatunk be. (63.–65. kép)

A zsinagóga kiemeléséhez új tetőzetek is erőteljesen hozzájárulnak. A főtér fölé 60 foknál kissé meredekebb, kontyolt nyeregtetőt helyeztünk, miáltal az a környező épületek gerincmagasságát meghaladja. A tető formáját és emelkedését tekintve szabad kezet kaptam, mert annak egykori formájára semmiféle támpontunk nem volt. Meggyőződésem, hogy a ráhelyezett markáns tetőforma a zsinagóga épületének megkívánt kiemeléséhez előnyösen hozzájárul. A járulékos tömegeket is hozzávetőlegesen olyan tetőformával fedtük, amellyel a középkorban is ellátták őket: a női zsinagóga fölé kontyolt nyeregtető épült.

A zsinagóga boltozatát egyértelműen meghatározni nem tudtuk. Ezért a térfedés teljes visszaállításától eltekintettünk, és helyette csupán néhány boltmezőt építettünk fel. A falívekből és a bordaindításokból kiszerkesztve a bejárat feletti északi falról – konzolos vasbetonhéjként előrenyúlóan – három keresztboltozati negyedet és közöttük töredékmezőket, a keleti oldalon pedig négy boltozatmezőt állítottunk fel. Ezek együttesen – hozzávéve a bordaindításokat és néhány bordadarabot

is – a tér egykori lefedésének módjára elegendően utalnak (67.–72. kép).

Nyitott fedélszék jelentkezik a helyreállított folyosó és női zsinagóga felett. Feltételezhető, hogy e helyiségeket egyszerű, felső deszkázatú födémek fedték. Új deszkázatot azonban nem terveztünk, mert mintázatára nyomunk nem volt (73.–74. kép).

A bizonyosan ismert, hitelesen rekonstruálható térelemeket következetesen visszaállítottuk, kialakítva az egykori ablakokat és bejáratokat, kiegészítve a folyosó és női zsinagóga dekoratív falíveit. Helyenként egy-egy régi falfelületet is bemutattunk, ahol feliratokat vagy színezést találtunk. A bizonytalan méretű, illetve bizonytalan kiképzésű nyílásokba nem kőszerkezetek kerültek: a bejárati ajtóhoz és a női zsinagóga ablakaihoz tölgyfa gerendatokokat készítettünk. Az egyértelműen nem rekonstruálható keleti körablakba körtefából mérművet utánzó, de az ismert formáktól eltérő nyíláskitöltő szerkezet került. A keretezések kiegészítésénél faragott kő helyett világos színű műkövet alkalmaztunk, míg az Áron-fülke szőlőmotívumos keretelésének hiányait habarcs-stukkóval pótoltuk.

A rituális fürdőnek csupán föld alatti szerkezetét, négyzet alaprajzú „kút"-szerű falazatát, és benne a bejárati létrát ismertük meg. Felépítményét többféleképpen lehet elképzelni, ezért föléje csak egyszerű, kürtőre emlékeztető vasbeton falú védőépítményt terveztünk. Belsejét egy négyzetméter nagyságú műanyag-kupolán keresztül, felülről világítottuk meg (75.–76. kép).

A két helyreállított soproni zsinagógában szembetűnő a berendezésekben mutatkozó eltérés is. Az Új utca 11. szám alatti emlékünknél a teret lényegében üresen hagytuk. A puritán egyszerűségében helyreállított tér ellentétben áll a zsinagógáknak szinte zsúfoltnak tekinthető térhatásával. Különösképpen hiányzik ott a legfőbb funkcionális belső elem: a középen álló felolvasó hely (bima). Ezért a most elkészült helyreállításunknál a megtalált hatszög alaprajzú alapfalakra egy faszerkezetű

felépítményt terveztünk. Az új építmény anyagával, valamint egyszerű formájával nem formai rekonstrukció, csupán a tér centrumának kitöltése miatt a bima pótlására készült. Ugyancsak utalásként állítottunk fel néhány ülőhelyet is, amelyek a szokásos módon a falak mellett állnak és a központban levő bima felé „néznek".

A helyreállított épületegyüttesben kisebb kiállítás készült. A zsinagóga főterében a nyugati falon metszetek mutatják a nagyobb ünnepek közös szertartásait. Az egyik falifülkében az imakellékek láthatók, az Áron-fülkébe és a bimára egy-egy tóra került. A keleti oldalon új hétágú gyertyatartó egészíti ki a berendezést. A női zsinagóga északi fala előtt a fontosabb ünnepek „házi" rítusának kellékei és ábrázolásai láthatók. A helyiség átellenes déli részében kisebb dokumentációs bemutatót készítettünk, ahol egy tablón a helyreállítást megelőző rajzi és fényképes állapotot, a terveket, valamint az oldalfalon néhány vissza nem helyezhető kőfaragványt állítottunk ki. A rituális fürdő két fala előtti üvegtárlóban az itt megtalált középkori cserépedények láthatók.

A másodikként felfedezett soproni középkori zsinagóga helyreállítása tervezési szempontból igen hálás feladat volt. A kész műemlék megjelenésében a kutatási eredmények erőteljesebben érvényesülnek. A helyreállítás szakszerűségét az Országos Műemléki Felügyelőség Soproni Építésvezetősége, valamint Központi Műhelye különös gondossággal biztosította. A kutatásban és tervezésben egy aránt sokat segített az a pozitív és negatív tapasztalat, amelyet a másik soproni zsinagógánál szereztünk.

JEGYZETEK

[1] Cecil Roth: Zsidó középkor. Budapest, 1940.
Szabolcsi Miksa (szerk.): A zsidók egyetemes története IV – V. Budapest, 1908.
Heinrich Graetz: Geschichte der Juden. Leipzig, 1863 – 64. Bd. VI. – VII.
Johann Georg Krünitz: Oeconomisch-technologische Encyklopädie Bd. 31. Brünn, 1789. „Jude" címszó.

[2] Richard Krautheimer: Mittelalterliche Synagogen. Berlin, 1927.
Az átépített, de rajzban fennmaradt zsinagógák sorát a mödlingivel (Niederösterreich) bővíthetjük. ld. Giannoni: Geschichte der Stadt Mödling. Mödling 1905. Fig. 41. – 42. Krautheimer részletesen elemez néhány 16. – 18. századi zsinagógát is (Poznan, Prága Pinkas zsinagóga, Krakkó Kazimierzi zsinagóga, Fürth un. Hohe Schule, Berlin Heidireuter utcai zsinagóga) két okból. Egyeseknél csupán arra törekszik, hogy az irodalomban tévesen középkori eredetűként szereplő épületeket a valóban középkorioktól elválassza, másokkal vizsgált anyagát bővíti. Krautheimer véleménye szerint ugyanis a zsidóság középkora Közép-Európa nyugati részén legalább 1600-ig, de bizonyos vonatkozásaiban a racionalizmus koráig fennáll.

[3] Zvi Asaria: Die Juden in Köln. Köln, 1959.

[4] Scheiber Sándor: A feltárt középkori soproni zsinagóga. Soproni Szemle XII. 1958. p. 3 – 12.

[5] Sallay Marianne – Sedlmayr János: A soproni középkori zsinagóga in: Magyar Műemlékvédelem 1959 – 60. Bp. 1964. p. 191 – 205.

[6] Papp Melinda: Baudenkmäler im mittelalterlichen Judenviertel der Budaer (Ofner) Burg. Acta Technica, Tomus 67. Bp. 1970. pp. 205 – 225.

[7] Feuerné Tóth Rózsa: in: Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp. 1972.

[8] Az épület felmérését és első helyreállítási javaslatát Lombár Pál építész (VÁTTI) készítette.

[9] Pollák Miksa: A zsidók története Sopronban. Bp. 1896. p. 253.

[10] Házi Jenő: Sopron sz. kir. város története I/1. Sopron, 1923. p. 103.

[11] Pollák im. p. 14 – 16.
Házi Jenő i. m. I/1. p. 132, MZSO. V./1. p. 15.

[12] Új Magyar Múzeum 1855 I. p. 191.

[13] Házi i. m. I/1. p. 180.

[14] Házi i. m. I/1. p. 183 – 184.

[15] A Tuckhaus – Tauchhaus a rituális fürdőnek a víz — alá merülés szokásából eredő hagyományos német neve. 15. századi bécsi előfordulására ld. Samuel Krauss: Die Wiener Geserah von Jahre 1421. Wien – Leipzig 1920. p. 129. Mai szótár-szerű használatára ld. Fritz P. Hodik: Beiträge zur Geschichte der Mattersdorfer Juden Gemeinde... (Burgenländische Forschungen, Heft 65.) Eisenstadt 1975. p. 274. és p. 238. 771. j. mikwah = rituelles Tauchbad.

[16] Házi i. m. I/3. Sopron, 1924. p. 23 – 24.

[17] Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon, I. Bp. 1884, p. 423.
Scheiber Sándor: Magyarországi zsidó feliratok Bp., 1960. p. 69.
Scheiber az 1440-ben említett „Niklin bey der schül" személynevet „a zsinagóga mellett lakó Miklós"-nak fordítja. Tekintve, hogy ez a Miklós az 1440. évi adójegyzékben a külváros harmadik negyedében szerepel, mint a mai Gazda utca környékének lakója, nevének ilyen feloldása további bizonyításra szorul.
vö. Mollay K.: Sopron vármegye vázlatos története in: Csatkai – Dercsényi: Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956. p. 56 – 57.

[18] Pollák i. m. p. 34 – 36., p. 276.
Kohn i. m. p. 473 – 4.

[19] Pollák i. m. p. 283.

[20] Pollák i. m. p. 277 – 347.
Házi i. m. I/7. Sopron 1929. p. 208 – 15., 219 – 21., 282 – 85., 330., 332 – 33.

[21] Pollák i. m. p. 281.

[22] Házi i. m. I/7. p. 220.

[23] „Item Sinagogam nostram devastavere, libros hebraicos exportavere"
Házi i. m. I/7. 284. idézi Scheiber i. m. 1960. p. 69.

[24] GySmL2. Sopron Városi Lt. Lad. IX et I. nr.2. Grundbuch – a továbbiakban GB – p. 80.a.
[25] Házi i. m. II/2. p. 251, 260.
[26] GB. p. 148. b.
[27] Pollák i. m. p. 186.
[28] Csatkai – Dercsényi i. m. p. 229.
[29] vö. 4—5. j.
[30] Thirring Gusztáv: Sopron házai és háztulajdonosai (1734 – 1939.) Sopron, 1941.
[31] Házi Jenő: Soproni Szemle XVIII. 1965. p. 127 – 141, p. 223 – 32.
[32] Dávid Ferenc: Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1523 – 1645. (kézirat)
[33] Mollay i. m. p. 55.
Mollay Károly Soproni Szemle XIII. 1959. p. 121, 193.
Mollay Károly Soproni Szemle XVII. 1964. p. 1, 97.
[34] Sopron Városi Lt. Dl. 2988.
[35] Sopron Városi Lt. Városi Könyv. A továbbiakban GGB.
[35a] Sopron Városi Lt. Városi Könyv.
[36] [a] GB 72r, 1500, Newengasse
[b] GB 32r, 1502, Newengasse
[c] GB 37r, 1504, Newengasse, Házi i. m. II/1. 177.
[d] GB 44r, 1510, Judengasse
[e] GB 52v, 1516, Judengasse
[f] GB 54r, 1518 – 21. Judengasse
[g] Házi i. m. II/6. 375. 1524/25.
[h] GB 1527. Neugasse
[i] GB 63a, 1525.
[j] GB 63a, 1525, Nagy Balázs a Szent György u. 6. – Új u. 3. telek tulajdonosa vö. GB 66b, 1525.
[k] Házi I/7. 368. 1529.
[l] Házi I/7. 243. 1527.
[m] GB 1549. 167. a fleischbank a mai Orsolya tér 5.
[n] GGB 160. 1565.
[o] GGB 1565, 158.
[p] GB 1550, 171 b.
[r] GB 1538, 105.
[s] GB 1537, 103 b.
[t] GB 1552, és Geschäftsbuch 74 a.

[u] Tjk. 1003/15. 30. 1597.
GGB 213. 1578.

[37] Sopron Városi Lt.

[a] GB 1546, 149.

[b] GB 1561. 140.

[c] GB 1546, 148 v.

[d] Priesterbuch 1545, 225

[e] GB 1536, 100 v

[g] Priesterbuch 1530, 761, GB 1530

[h] GB 1525

[i] GB 1525

[j] GB 50 v., 77 v., 170 v.

[38] Scheiber S. i. m. i. h.
Kohn i. m. p. 243.
Pollák i. m. p. 30.

[39] Házi i. m. II/3. Moser Osvát polgármester számadáskönyve p. 229–322. p. 326–340.
Házi i. m. II/6. p. 133–144.

[40] Házi i. m. I/3. p. 107.
Kohn i. m. p. 422.

[41] Házi i. m. II/3. p. 217.

[42] Házi i. m. II/3. p. 66–68.

[43] Házi i. m. II/3. p. 330.

[44] Házi i. m. II/3. p. 265.

[45] Házi i. m. II/3. p. 357.

[46] Házi i. m. II/3. p. 80.

[47] Házi i. m. II/4. p. 18.

[48] A Zsidó utca háztulajdonosainak különválasztása az adójegyzékből nem volt könnyű feladat. Alapja a mai Beloiannisz tér 3. (Gambrinus-ház) és Beloiannisz tér 2. (Patika-ház) tulajdonosainak meghatározása volt. A Gambrinus ház tulajdonosainak sora a következő: 1427–1442 Hans Bayr vászonárus. Tőle végrendelete alapján (Házi i. m. II/1. p. 70) fivére Hans Joachim örökli. Az ő birtoklása 1468-ig mutatható ki. Hans Joachim túlélte fiát, Wolfgangot, aki 1463-ban végrendelkezik (Házi i. m. II/1. p. 94.). Csak valószínű, hogy örököse az a Jacob Joachim, aki ehelyütt 1481-ben tűnik fel. Jacob Joachim 1495-ig él, 1496-ban már özvegye bírja a házat. Az özvegy 1504-ben szerepel utóljára. 1505-ben a ház tulajdonosa már Walentin Swigenhamer, aki

1515-ben még él. Özvegye, Margit 1520–21-ben végrendelkezik. (II/1. p. 358, 369.) A ház nővéréé lesz, aki később Nagy Balázs polgár neje. (Házi i. m. II/2. p. 5.) Nagy Balázst követően a háztulajdonosok jegyzékét ld. Dávid i. m.

A Gambrinus ház tulajdonosainak sora nem teljesen összefüggő. Azonosításukban segítségünkre volt, hogy tudtuk, hogy a szomszédos Patika-ház mellett a mai épület nyugati részén 1850-ig kis földszintes toldalék állott, melyet több ízben zuhausnak neveznek, ld. pl. Házi i. m. II/4. p. 59.:

„Item Niclos Sneyder I firtayl haus ..."

„Item mezzerer"

és Házi i. m. II/4. p. 60. „Item an des Niclas messrer zuhewsel in der statt den dritten tail"

[49] Pollák i. m.

Házi Jenő: Az 1379. évi telekkönyv, Soproni Szemle XII. 1958. p. 105–118.

Mollay Károly: Háztörténet és várostörténet, Soproni Szemle XIII. 1959, p. 121, 193.

Mollay Károly: Sopron XIV. századi városképének vizsgálata, Soproni Szemle XVIII. 1964. p. 1–14, 97–118.

[50] németül: Sailmass.

[51] Dávid Ferenc: Gótikus lakóházak Sopronban, Magyar Műemlékvédelem 1967–68. p. 122, 48. j.

[52] Mollay Soproni Szemle XIII. i. m. p. 121–122.

[53] Mollay Soproni Szemle XVIII. i. m. p. 11.

[54] Sopron Városi Lt. IV/A. 1008/167.

[55] Mollay Soproni Szemle XVIII. i. m. p. 4.

[56] Mollay Soproni Szemle XVIII. i. m. p. 4.

[57] Mollay Soproni Szemle XVIII. i. m. p. 8.

[58] Házi i. m. I/1. p. 272.

[59] Egy sor hazai és külföldi párhuzama van.

[60a] A Szent György u. 14. és 12. közötti középkori telekhatárt a műemléki kutatás feltárta. A Szent György u. 14. eredeti északi sarka az épület zsigmondkori részleteivel (ülőfülke, földszinti boltozatos szoba) egyeztethető, a telekhatár a XV. század folyamán változhatott meg.

[b] A Szent György u. 24. és az azt követő Új u. 25. között ma az Orsolya tér 5. sz. lábasház áll, a város egykor mészárszéke, melynek első,

biztosan e helyre vonatkoztatható említése 1478-ból való (Házi I/5. 370), de ittléte a XIV. sz. végére is valószínűsíthető.

[c] A két épület 1542-ig összetartozott, szétválasztásukra: Dávid F.: Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1523–1645 (kézirat)

[d] A mai Új u. 5. sz. épület a XIX. század közepén olvadt össze két telekből (Dr. Thirring G. i. m. 13. l.)

[e] Az Új u. 16. sz. épület a Kolostor u. 13. sz. házzal közös telken áll. A középkorban egységes voltukat a házak mai határfalában levő két gótikus szobaajtó bizonyítja. 1379-ben e házat bizonyosan a Kolostor utcai oldalon vették jegyzékbe.

[f] Az ispotály telekrésze 1379-ben az Új u. 20.-hoz tartozhatott. Az így számított telek megfelel a jegyzékben szereplő nagyságnak.

[g] Az Új u. 26. sz. épület legalább 1523-óta egységes. 1734–1869-ig 2 résztulajdonos nevén van ugyan, de egy házszámmal szerepel. Felmérései szokatlanul nehezen kiismerhető szerkezetet mutatnak, mely megengedi egy 3,5 öl s egy 4,5 öl szélességű önálló ház feltételezését.

[61] Smelt és Afrellt, Izrael zsidó fiait egy tulajdonosként tartjuk számon. A telekkönyv élén fölvett névsor egyesíti az ő kezükben levő házakat. Így lehetséges, hogy az ugyanott kétszer előforduló Vinkel névrokonokat jelez.

[62] Pollák történeti feldolgozásában a zsidók két névsorát összeadta, s így a zsidók számának meghatározásában éppúgy, mint a házakéban teljesen hibás eredményre jutott. Pollák i. m. p. 21–24.

[63] Ezek pontos elhelyezkedését ma még nem ismerjük. Majdnem bizonyos azonban, hogy a Fő térhez közelebb eső, Smoyel bírta ház a későbbiekben sem számított a Zsidó utcához, mint ahogy a Kolostor utcához számított pl. Wolf zsidó háza is, amelyet Zsigmond király 1422-ben a soproni tanácsnak ajándékozott. Házi i. m. I/2. p. 233.

[64] Vö. 22–24. l.

[65] Idézi Martin Hengel: Die Synagogenschrift von Stobi, in: The Synagogue: Studies in Origins, archeology and architecture. Szerk. J. Guttman New York 1975. p. 127.

[66] Martin Hengel i. m. p. 116.

[67] Grünvald Fülöp: Israel Judeus Supruniensis, Új Élet XVI. 1960. 14. szám.

[68] A megosztott eladás terve: Házi i. m. I/7. 219 – 20, A zsidók házának becslésekor a telek épületeit egy tétel alatt számítják „Joseph Juden hauß, Synagog und spitl vmb I 1/2 C tal. den." Utóbb Auer Jakab jegyző szétbontotta a tételt: József zsidó házát 60, a zsinagógát 50 dénárra értékelte.

[69] Vö. 54. j.

[70] Sopron Városi Lt. APOe Fasc. XX. nr. 54. 1003/i 21., p. 67.

[71] Sopron Városi Lt. APOe Fasc. XXIV. nr. 7056.

[72] A padló jórészét a présház szintjének kialakításakor pusztították el, annak kavicspadlója csak egyes pontokon került a középkori téglapadló fölé. A fölszedett padlótéglák egy részét Gömöri János másodlagos felhasználásban találta meg az épület különböző pontjain.

[73] A déli fal fülkéinek könyöklőszintje nyugatról keletre: 196,5 cm – – 191 cm – 192 cm – 188 cm – 185 cm.

[74] Nyugatról kelet felé haladva a konzolok tengelyeinek távolsága 215 illetve 200 cm.

[75] Az ülőmagasságot 45 cm-nek becsülve s a konzolra a fölfekvő deszka magasságát is rászámítva.

[76] Krautheimer i. m. p. 90, 98, 100. j.

[77] Ezek az Áron-fülkétől jobbra és balra a teljes falfelületet kitöltötték.

[78] E részlet közeli vizsgálatára sajnos nem volt módunk.

[79] P. Kirchner: Jüdische Ceremonien. Nürnberg 1729 p. 59.

[80] P. Kirchner i. m. p. 70.

[81] P. Kirchner i. m. p. 71, 34.

[82] A fülkék belső szélessége 60 – 65 cm, mélysége 40 – 50 cm.

[82a] Ezt a feltételezésünket gyengíti, hogy a bejárati kapu megmaradt keleti szárán az ajtó rögzítésére szolgáló csapok helye hiányzott, a kaput így csak az – időközben elpusztult – nyugati szárhoz kapcsolhatták. A kinyitott kapu, amely nyugatra nyílva lehetővé tette az Áron-fülkére való közvetlen rálátást, elfedte a feltételezett kőmedencét. Vízmedence helyett feltételezhetünk itt olyan perselyt is, melybe a zsinagógába belépő adományát elhelyezi. (P. Kirchner i. m. p. 27.: „Bey dem Eintritt in die Schul legt auch ein jeder wenigstens einen Pfennig in den Gotteskasten".)

[83] E korlát — alapnak csak igen kicsiny darabja került elő. Ez erősen málló puha fertőrákosi kőből készült, s így nem lehetett lépcső.

[84] Az egyetlen ugyancsak, az előcsarnok északi falában talált szárkő darab a helyreállítás során elkallódott.

[85] A. Berliner: Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter, Berlin 1900. p. 35.

[86] Házi i. m. II/1. p. 103.
„Item mer schaff ich zu Sand Michel ainen haidnischen tebich, darumb mich vnd mein hausfrawen Elspeten in das totenpuch ze schreiben vnd vmb vnser sel ze pitten vnd vmb vnser baider voruordern sel auf ain Jar oder wie lang der pharrer wil".

[87] Az északi fal véleményünk szerint 14. századi telekhatárfal, s mint ilyen, párhuzamos az Új utca e szakaszának telekhatáraival, a zsinagóga keletelése viszont tudatos kitűzés eredménye. A két irány közötti eltérésből adódik ez az erős szűkület.

[88] Scheiber Sándor olvasata.

[89] A középkori vakolatot csupán egyetlen későbbi réteg borította az előcsarnok déli oldalán. A rongálások és javítások így a felület jórészét érintették. Nagyobb szakaszon ezért csak a boltozat feltöltésének védelmében maradt meg a középkori vakolat a meszeléssel együtt. Ebben a magasságban bekarcolások az előcsarnok egész hosszában előfordultak.

[90] Természetesen előfordulhat, hogy ezek a gerendák, melyeknek fészkeit a zsinagóga falán hiába kerestük, kivétel nélkül azokra a szakaszokra estek, melyeket az emeleti folyosó boltozatainak vállai kialakításakor elpusztítottak.

[91] Csupán a falmag egyes darabjait találtuk meg az újabb külső és belső sík között, ezek azonban nem szolgáltattak lényeges adatokat.

[92] A fürdő betöltése régészeti anyagának értékelése bizonyítja ezt.

[93] Az épület utcai homlokzati fala a mai homlokzatvonalnál előbbre ugrott, azzal valószínűleg szöget zárt be. Ezt az előreugrást a 18. században lefaragták, s a falat a belső síkon vastagították. Ez az átalakítás megsemmisítette a homlokzatot és jóformán hozzáférhetetlenné tette annak egykori belső síkját. A ház délen a nála korábban épült Új u. 26. sz. ház középkori falához épült, önálló zárófal nélkül. Északi falából is csupán a földszinten nagy átfalazások között találtuk meg a középkori falmag kis részleteit.

[94] A rózsa-ablakot Kőfalvi Imre és Kovács György kőszobrász-restaurátorok rekonstruálták, az ő munkájuk a zsinagóga főbejárata timpanonjának és az Áron-fülke keretelésének kiegészítése is.

[95] Entz Géza: Gótikus építészet Magyarországon, Bp. 1974. p. 200. 34. kép.

[96] Csatkai – Dercsényi i. m. p. 273.
A káptalan terem e kápolnáját későbbi időből származtatja Csemegi József (Soproni Szemle XVII. 1962. p. 97 – 115.)
Magunk Dercsényi Dezső véleményét osztjuk.

[97] V. Mencl: Tvary klenebich zeber v Ceské gotické architekture in: Zprávy památkové péce XI – XII. 1951 – 52. 1. ábra.

[98] V. Mencl i. m. 4. tábla
A soproni bordánál karcsúbb későbbi változatot idéz Mencl Petrálecből (14. század első fele) és Donin St. Veit an. d. Glanból (1330 körül) K. Donin: Die Bettelordenskirchen in Österreich. Baden bei Wien 1935. p. 80.

[99] Die Kunstdenkmäler Bayern Bd. XXII. Stadt Regensburg III. München 1933., p. 164.

[100] Az ókori zsinagógák egy része „nyugatolt" illetve Jeruzsálem ellenében beállított, az ima irányát ugyanis nem a csökevényes szentély, hanem a főbejárat határozta meg.

[101] Krautheimer i. m.

[102] Ebben az összefüggésben meg kell jegyeznünk, hogy az ablak falazott kávájának csak felső darabja került elő. Ez a megmaradt kávadarab meglehetősen szabálytalan volt, ezt követi a kiegészítés is. Lehetséges, azonban, hogy a kávák alsó szakasza máshogy volt torzított, mint ahogy elkészítettük.

[103] S. Krauss i. m.

[104] Krautheimer i. m. p. 134.

[105] P. Kirchner i. m.

[106] Rachel Wischnitzer: Mutual influences between eastern and western Europe in Synagogue architecture from the 12th to the 18th Century. In: The Synagogue: Studies in origins, archeology and architecture. Szerk. J. Gutmann, New York 1975. p. 265 – 308.

[107] Dehio-Bezold: Die kirchliche Baukunst des Abendlandes, Stuttgart 1892. Buch III. Taf. 367.

[108] R. Wagner-Rieger ezt a megoldást a szentély körüljárókra való utalásként interpretálja, ezt a felfogását viszont a középhajó keleti szakaszában alkalmazott keresztboltozat cáfolja.
R. Wagner-Rieger: Architektur. in: Gotik in Österreich. Krems 1967. p. 368.

[109] Entz Géza: A gótika művészete, Bp. 1973. 24. kép.

[110] Die Kunstdenkmäler Bayern i. m. p. 164.
R. Strobel: Baualtersplan zur Stadtsanierung Regensburg II. München 1974. p. 81.

[111] C. T. Pohlig: Hauskapellen und Geschlechtshäuser in Regensburg Zs. f. bild. Kunst 23 (1888).

[112] R. Strobel i. m. p. 114.

[113] Die Kunstdenkmäler Bayern i. m. p. 197.
R. Strobel i. m. p. 185.

[114] Die Kunstdenkmäler Bayern i. m. p. 165.
R. Strobel i. m. p. 130 – 131.
Pohlig i. m. p. 15.

[115] Dehio-Bezold i. m. Taf. 366.

[116] Pohlig i. m. p. 25.

[117] Donin i. m. p. 90, 91, 139, 141. kép.

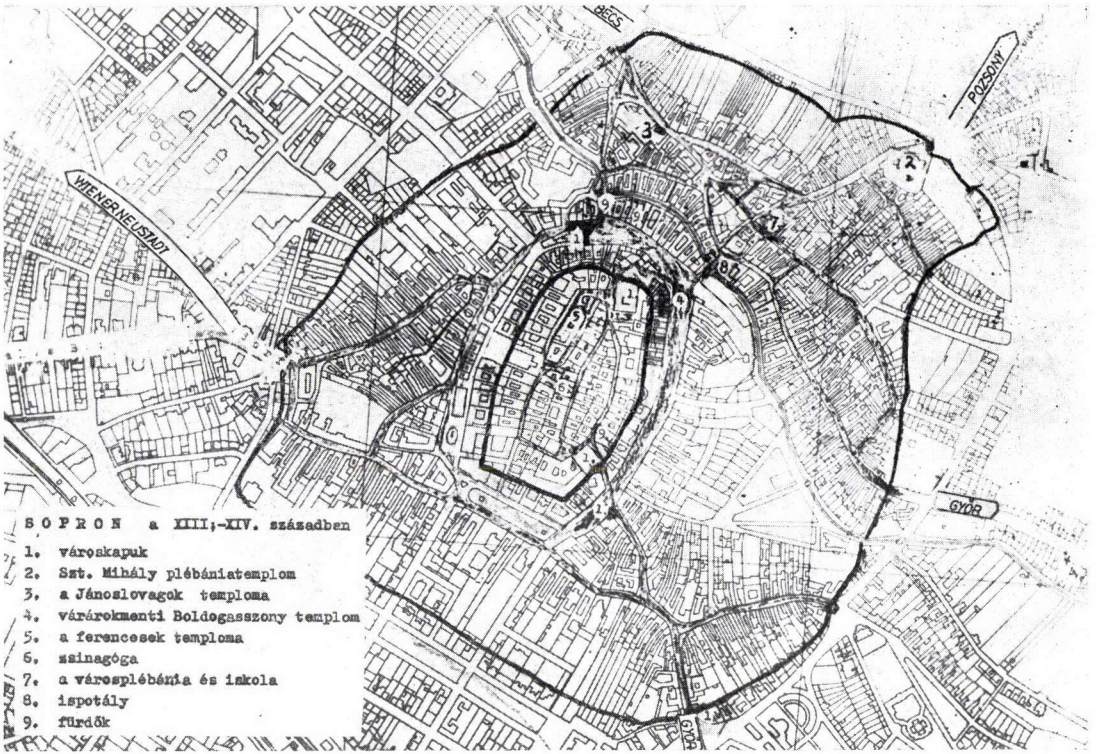
[118] R. Wagner-Rieger i. m. p. 374.

[119] Donin i. m. pp. 155. p. 222.
R. Wagner-Rieger i. m. p. 336, 374.

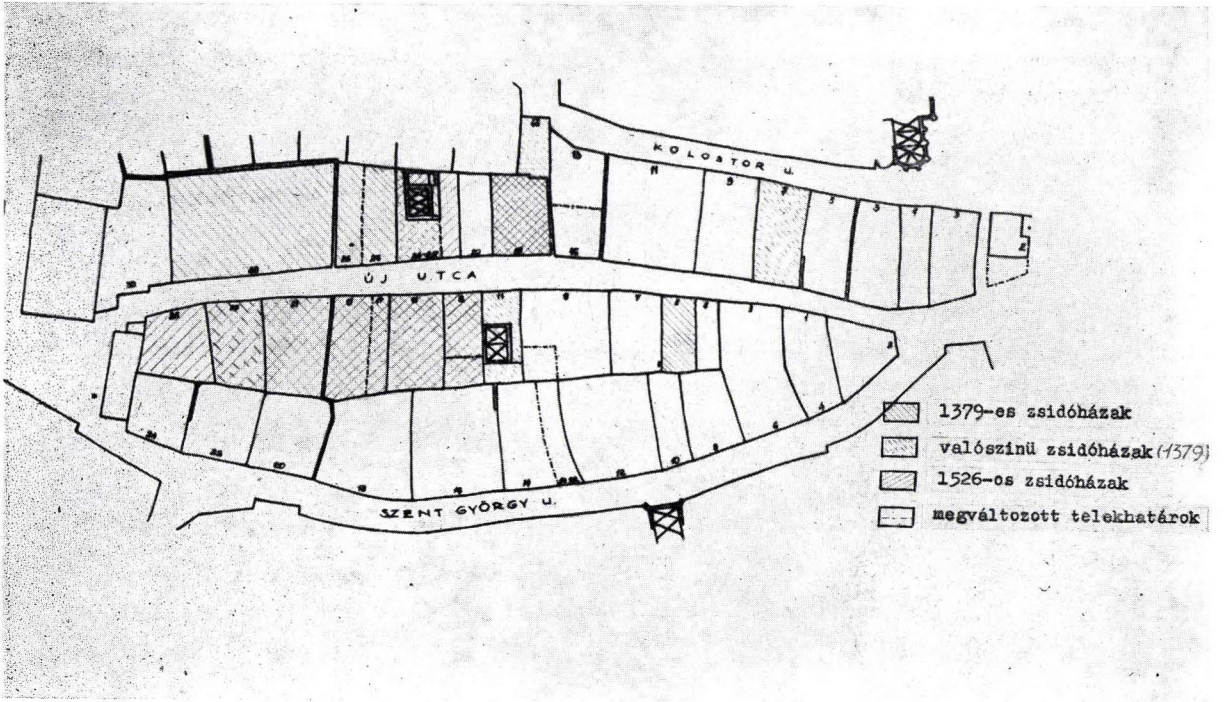
KÉPMELLÉKLET

1. Sopron belvárosa a középkorban – Sedlmayr János rajza
(Adorján repró)

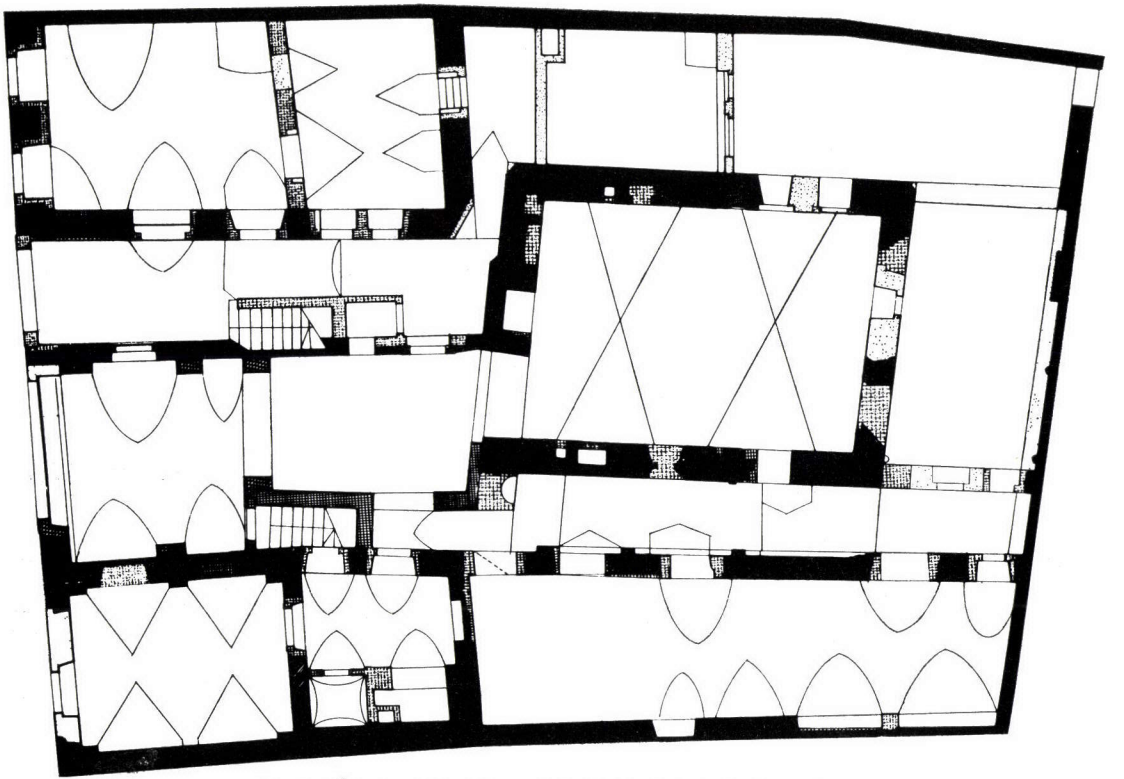
2. Sopron a 13.–14. században (Adorján repró)

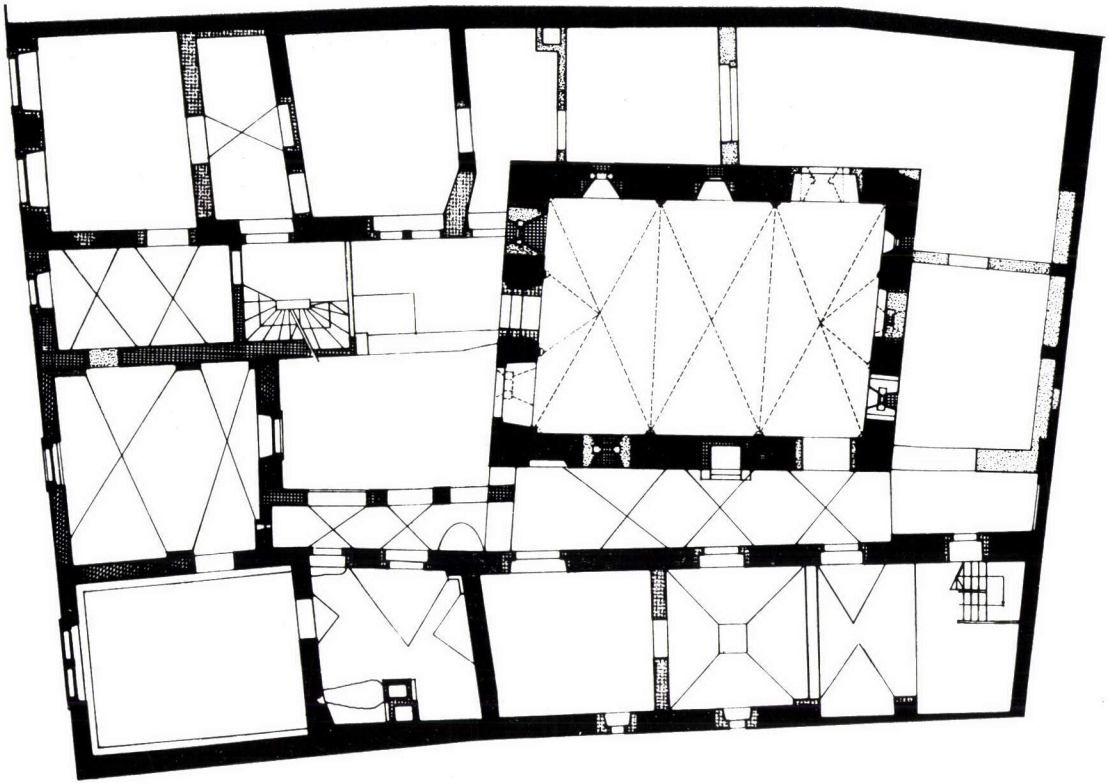
3. Zsidók és keresztények házai az Új utcában (Adorján repró)

4. Donátorok nevét megörökítő sarokkő a zsinagóga délkeleti sarkán (fotó Adorján)

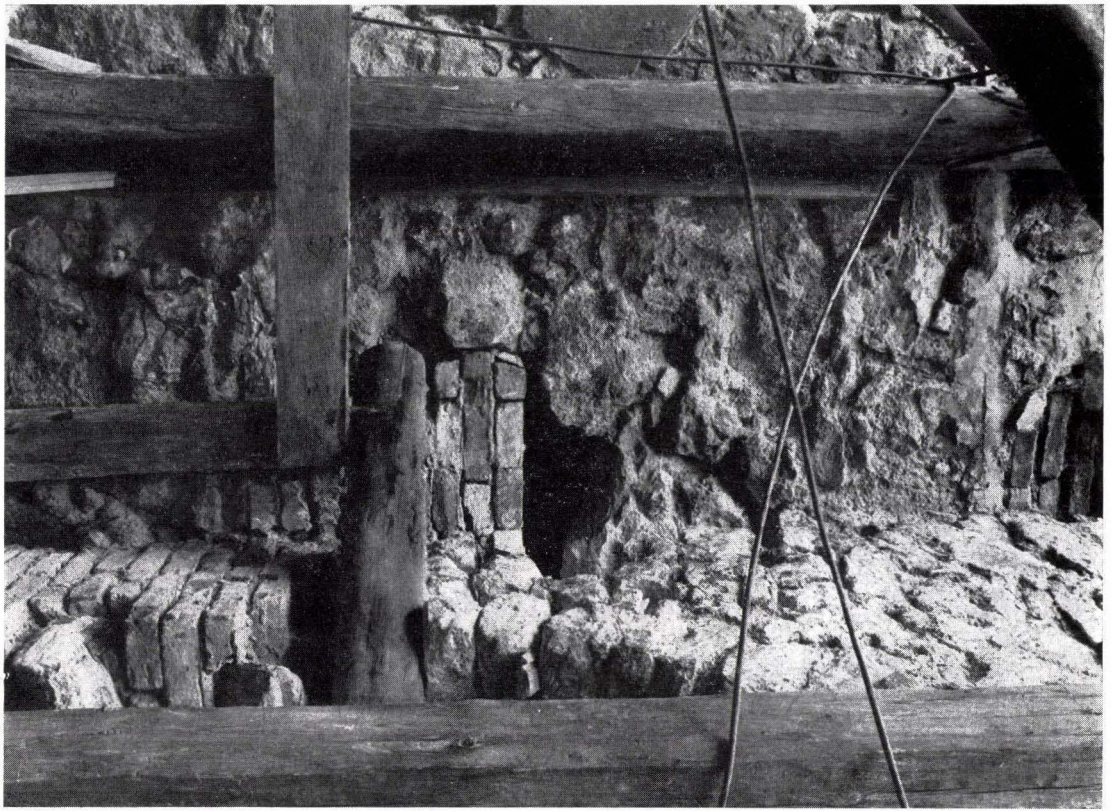
5. Az Új utca 22 – 24. sz. ház földszintjének alaprajza

6. Az Új utca 22 – 24. sz. épület emeletének alaprajza

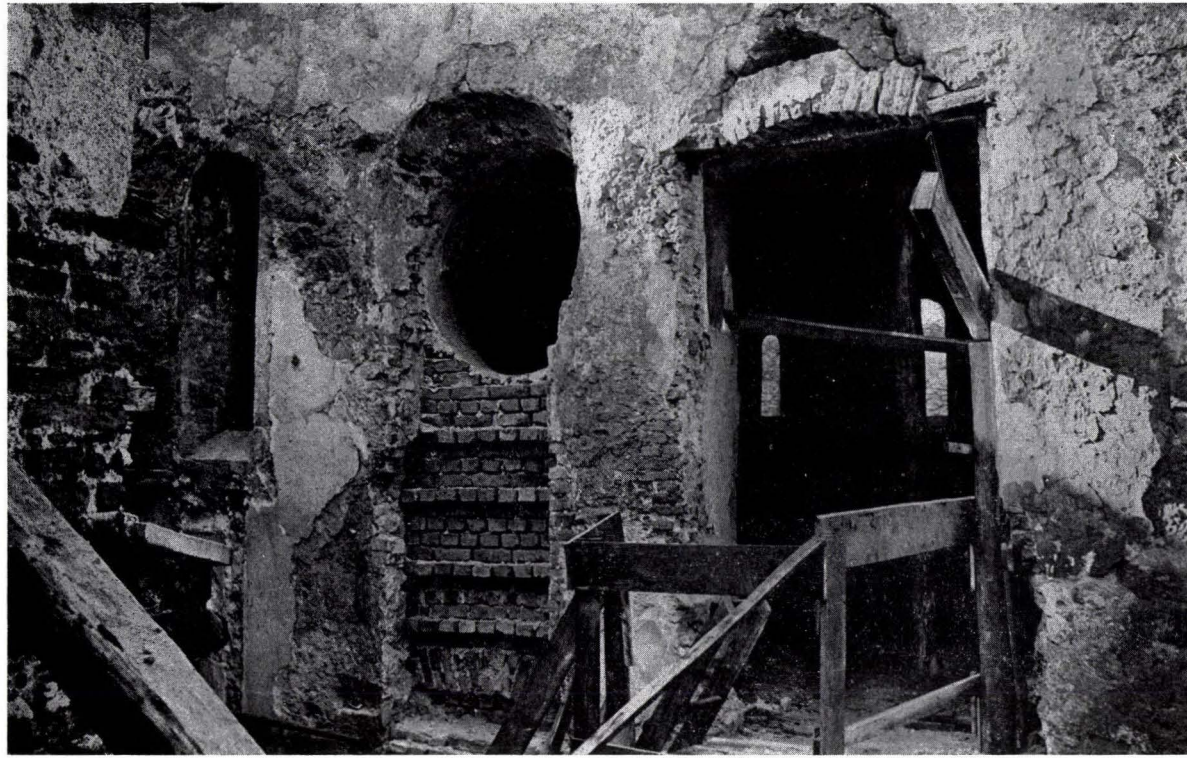
7. A zsinagóga északkeleti sarka (fotó Lobenwein)

8. Az északkeleti sarok földszinti része (fotó Király Gy).

9. Az északkeleti sarok emeleti része (fotó Király Gy.)

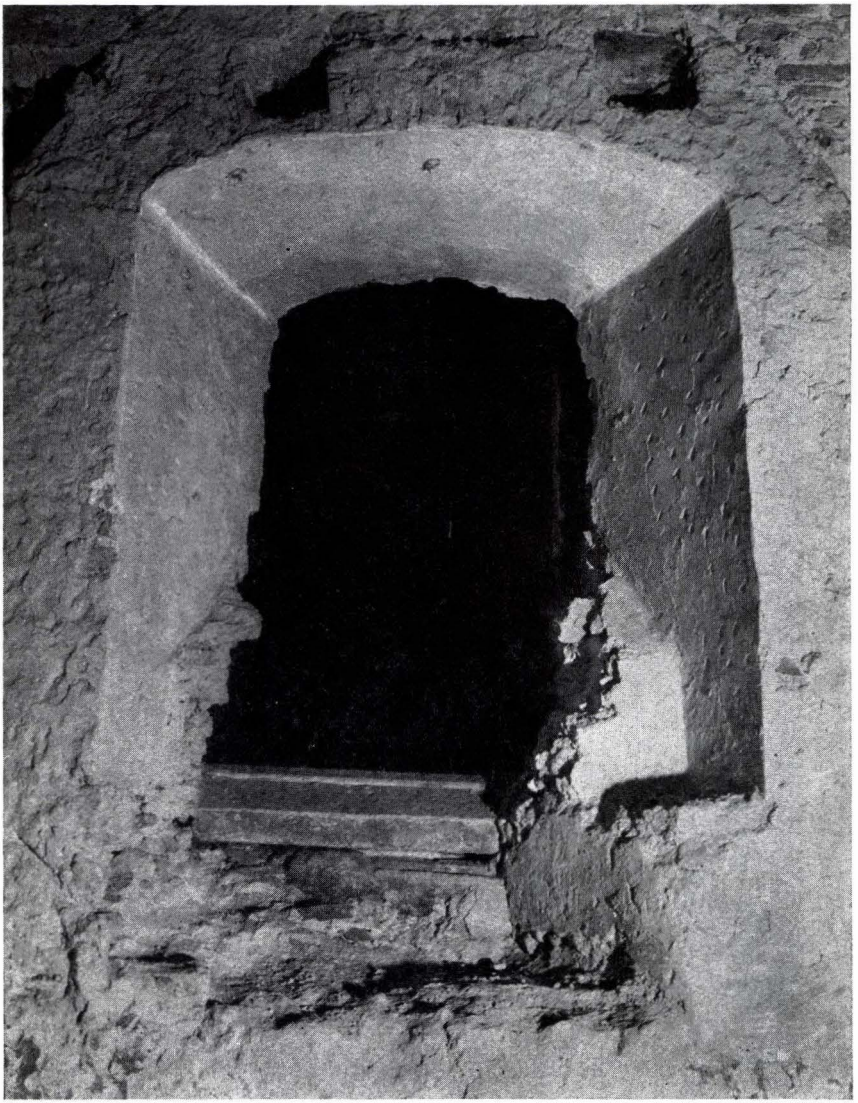
10. A zsinagóga keleti homlokzata (fotó Mihalik)

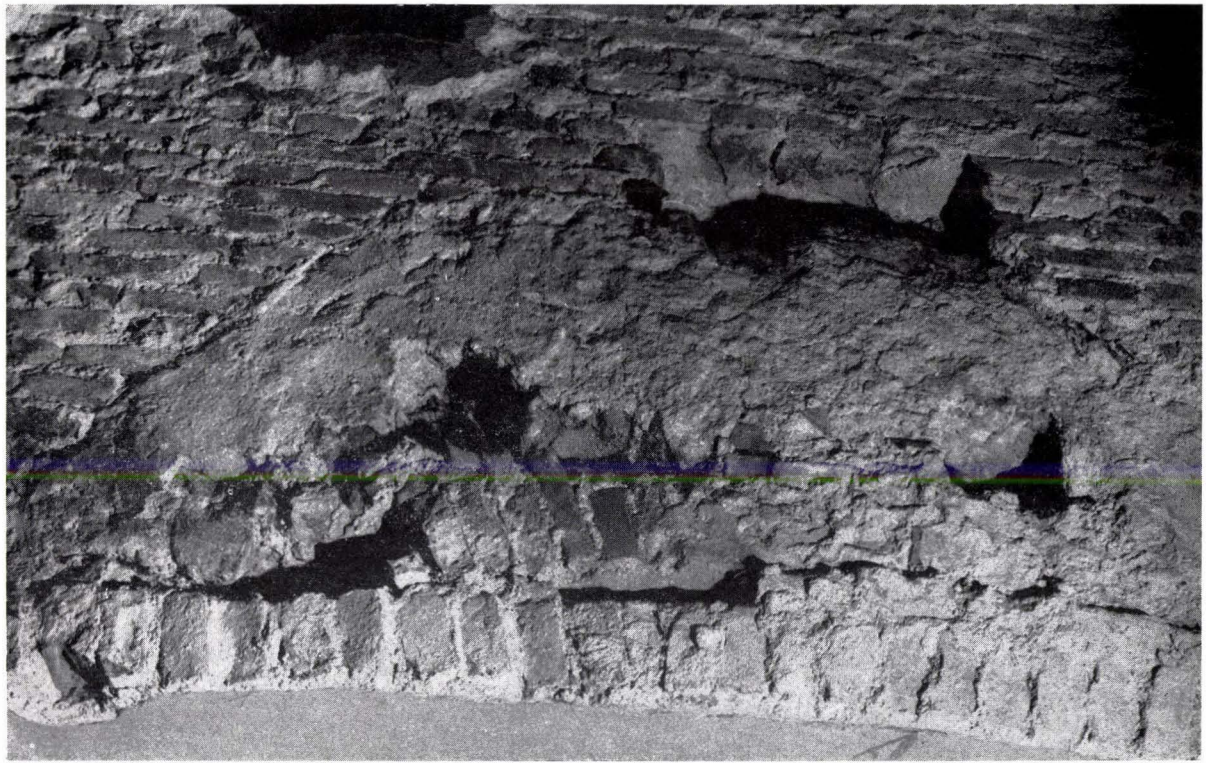
11. A zsinagóga déli homlokzata (fotó Király)

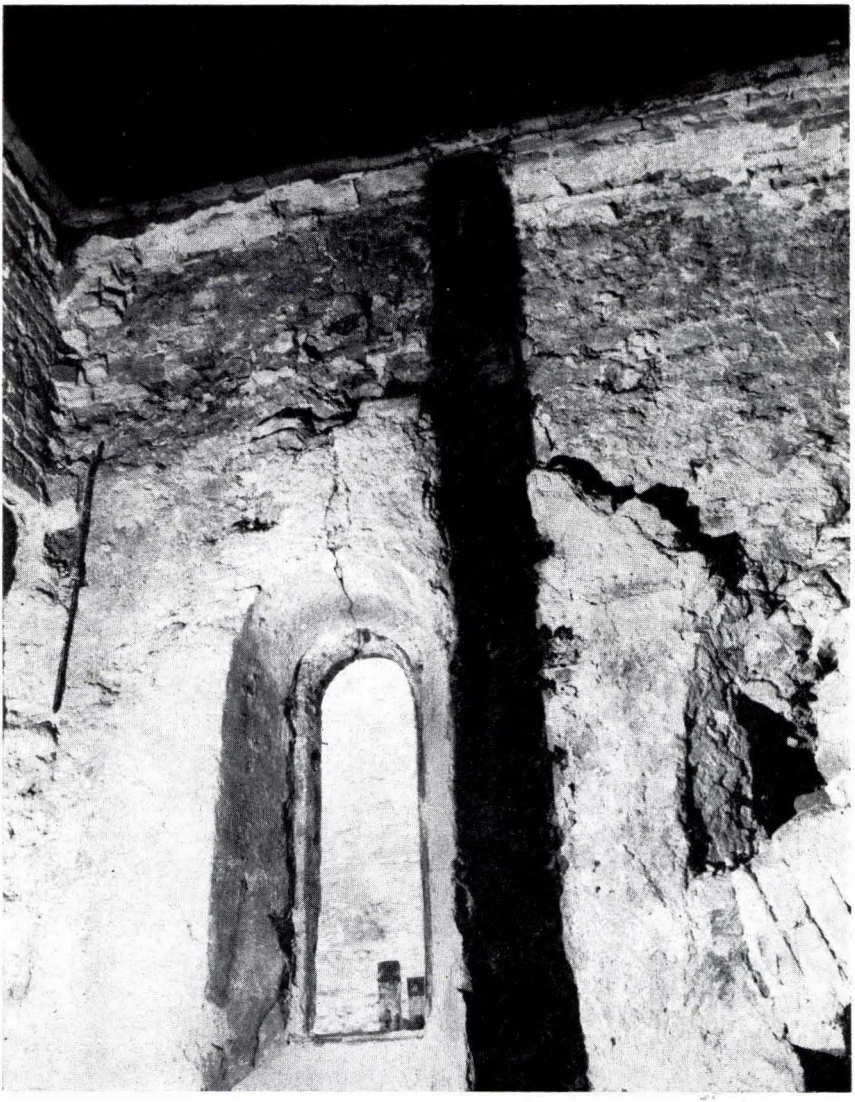
12. Belső: A déli fal középső ablaka (fotó Király)

13. Belső: A déli fal keleti ablakának kávatöredéke (fotó Király)

14. Belső: A déli fal nyugati ablakának maradványa (fotó Király)

15. Belső: A nyugati fal déli ablaka (fotó Király)

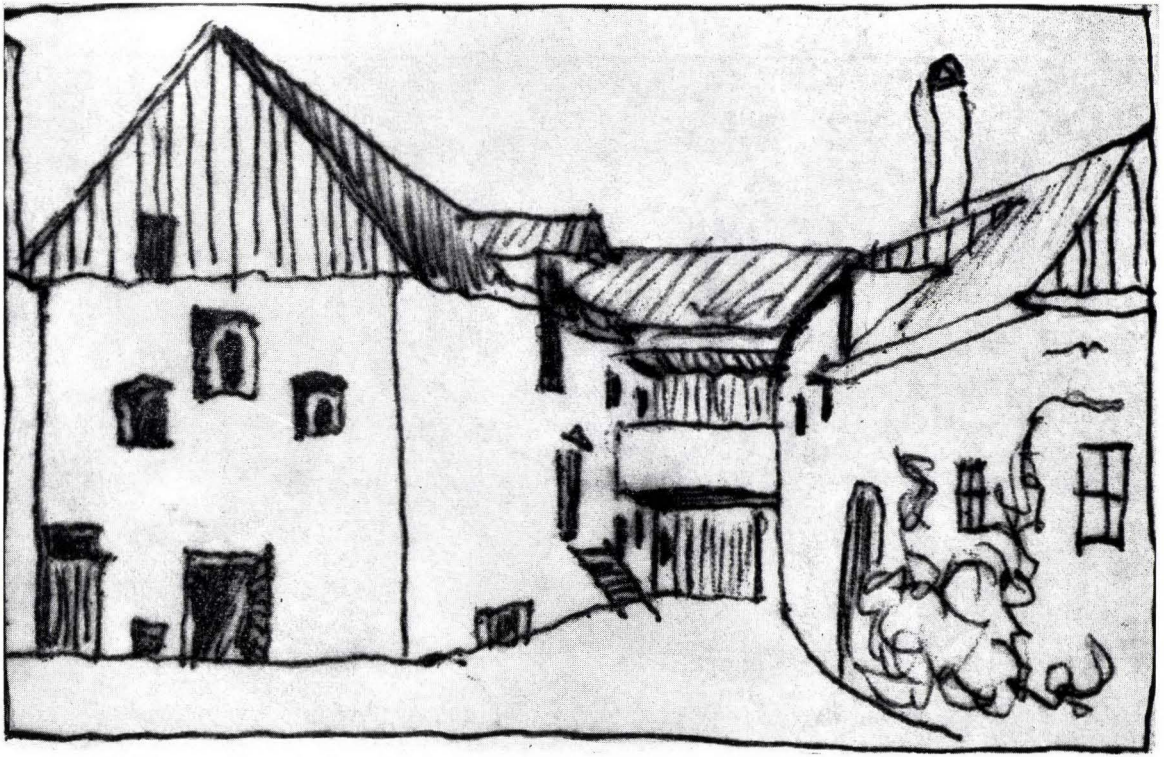

16. Belső: A nyugati fal középső ablaka (fotó Király)

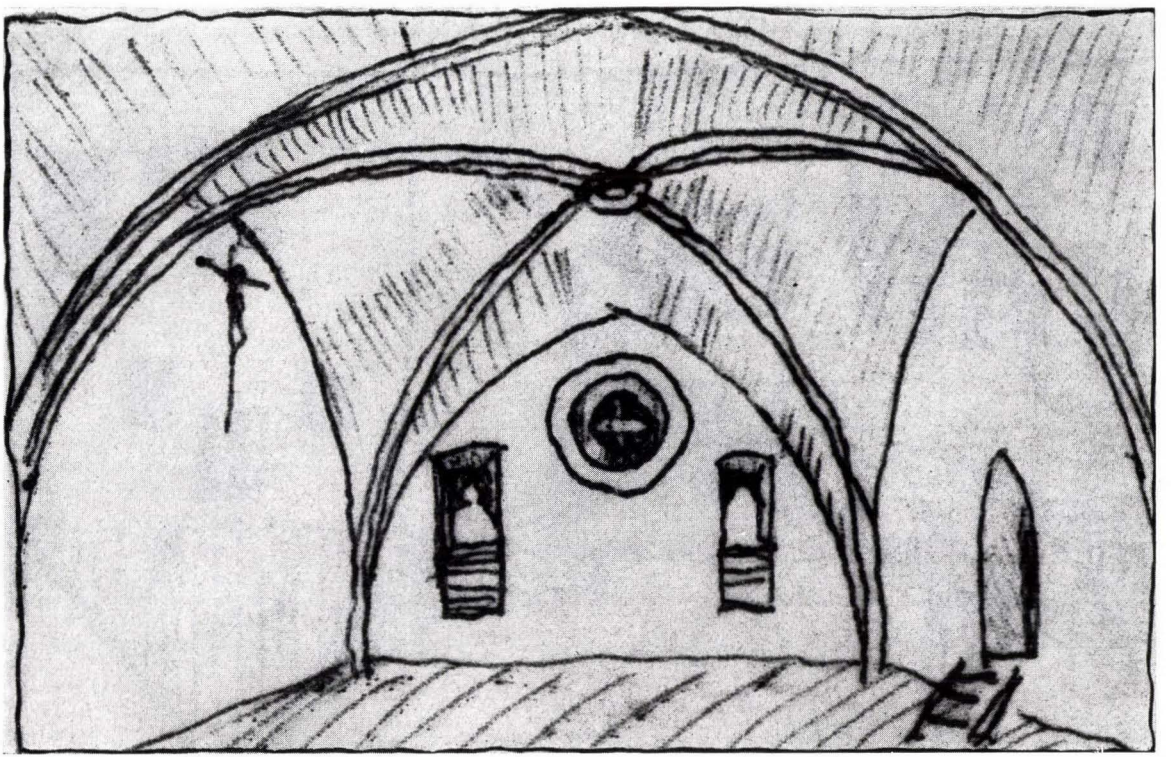

17. Belső: A nyugati fal északi ablaka (fotó Király)

18. Belső: a nyugati ablakok (fotó Király)

19. Mödling, az egykori zsinagóga nyugati homlokzata (rajz a 19. század végéről) (Adorján repró)

20. Mödling: Az egykori zsinagóga a belseje (Adorján repró)

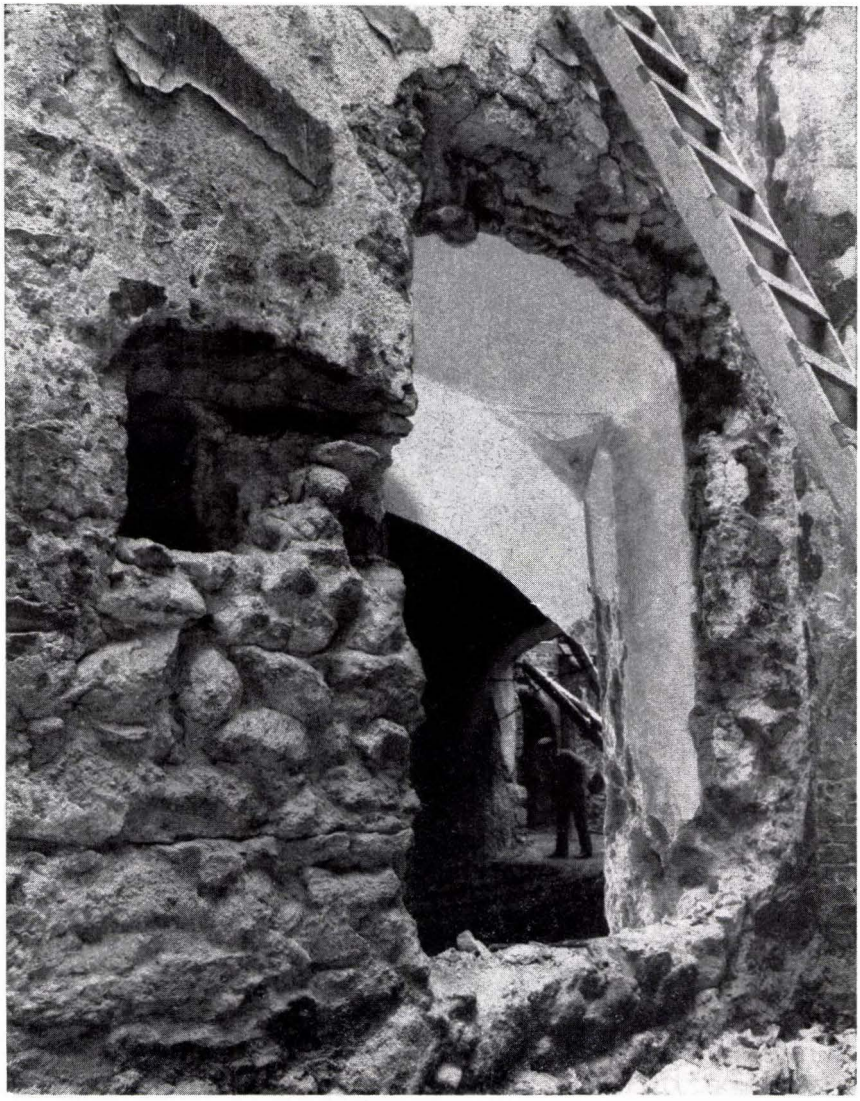
21. Belső: körablak töredéke az északi fal keleti részén (fotó Király)

22. A tóra-fülke kiugrása a keleti homlokzaton (fotó Lobenwein)

23. Belső: a déli fal nyugati része egy faliszekrény, egy csúcsíves fülke, egy ablak töredékével (fotó Király)

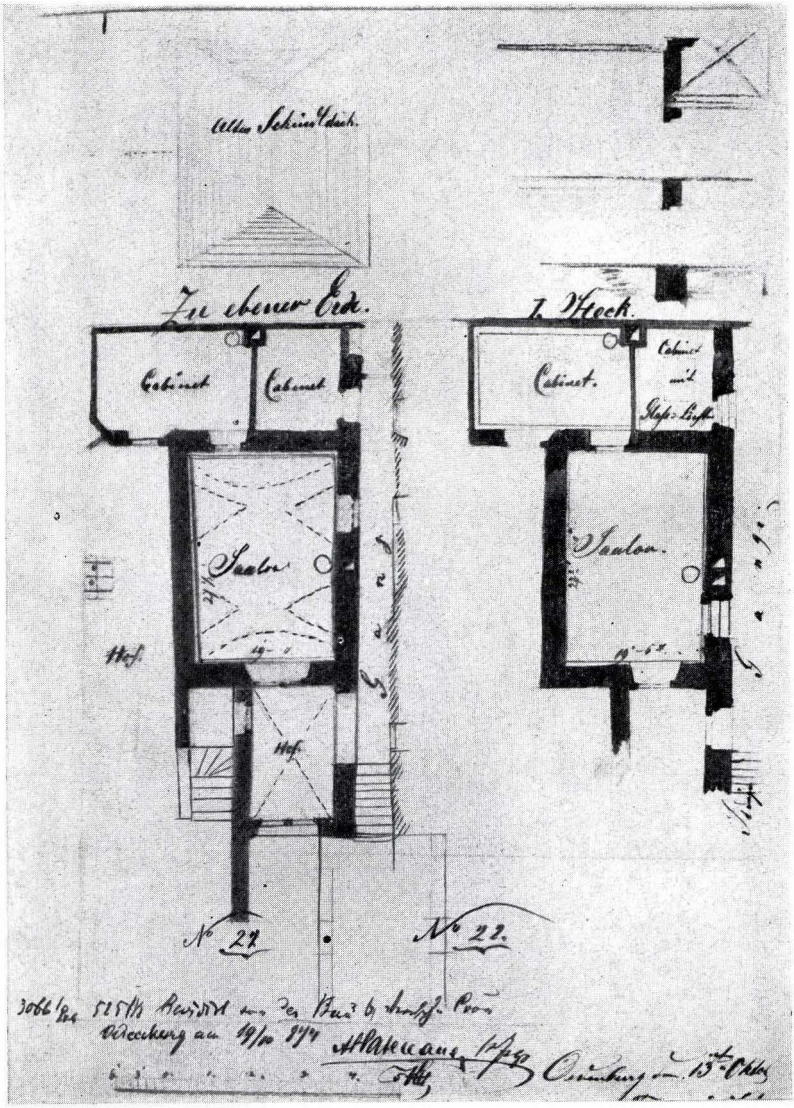
24. A déli homlokzat helyreállítás közben (fotó Király)

25. Belső: az északi fal földszint (fotó Király)

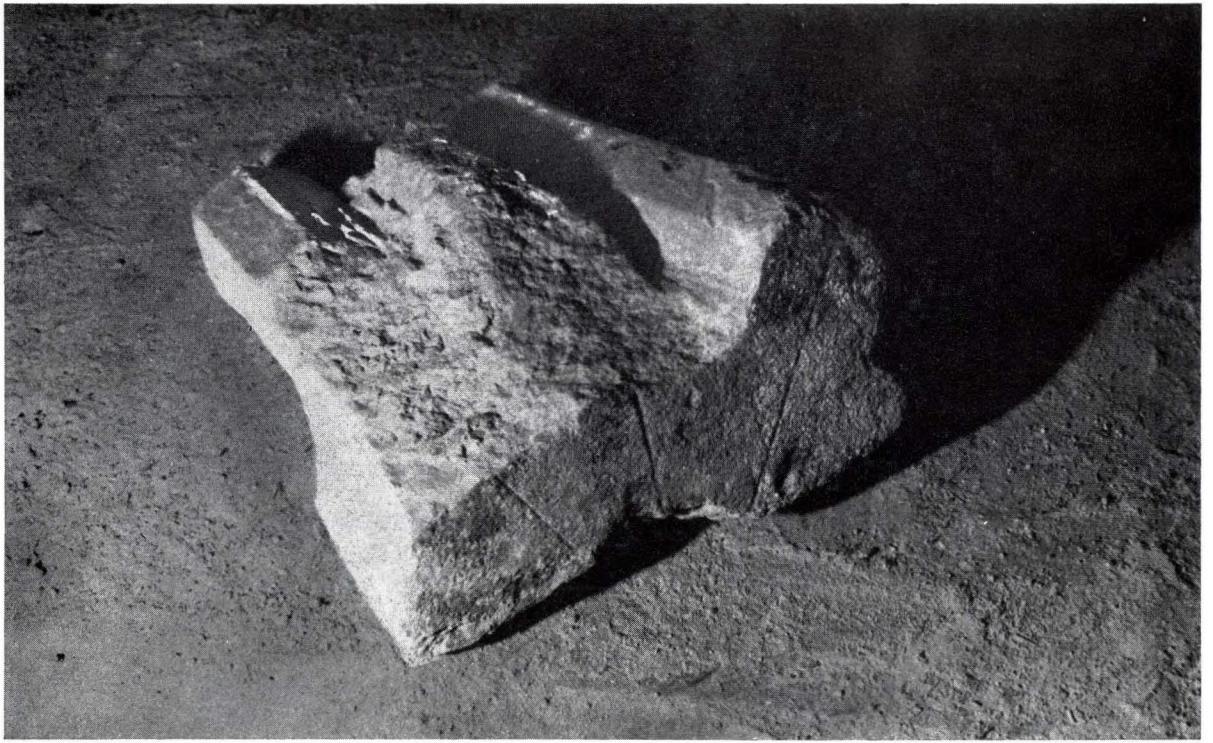
26. Belső: a keleti fal (fotó Király)

27. Az Új u. 22. sz. épület átalakítási terve (1874) (Adorján repró)

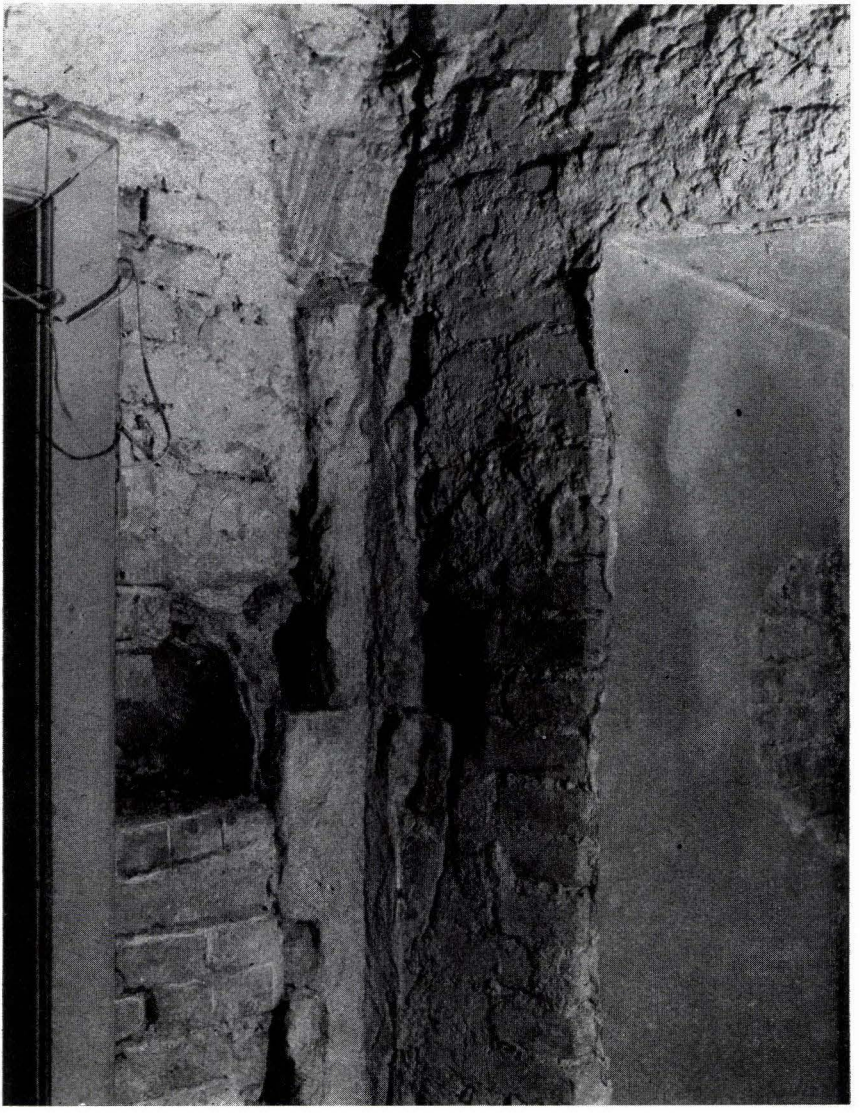
28. Bordaindítás (fotó Király)

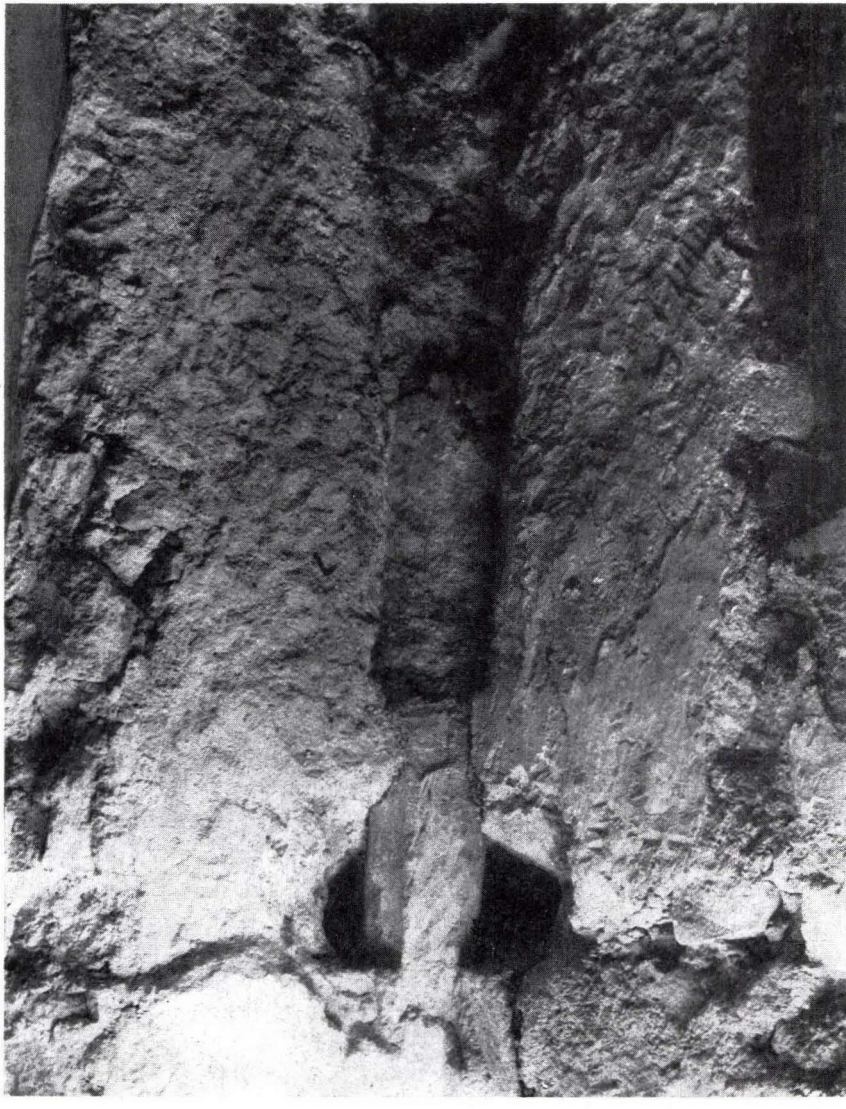
29. Bordaindítás (fotó Király)

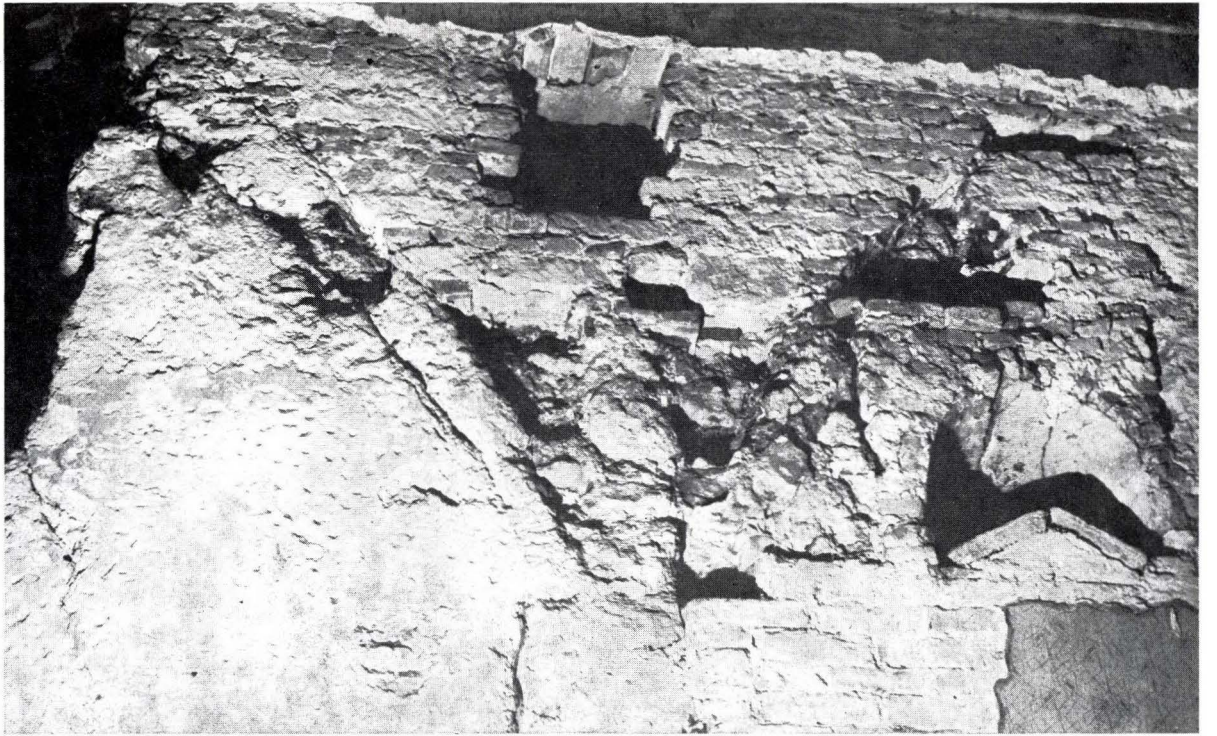
30. Belső: az északi fal nyugati oszlopfeje és bordaindítása (fotó Király)

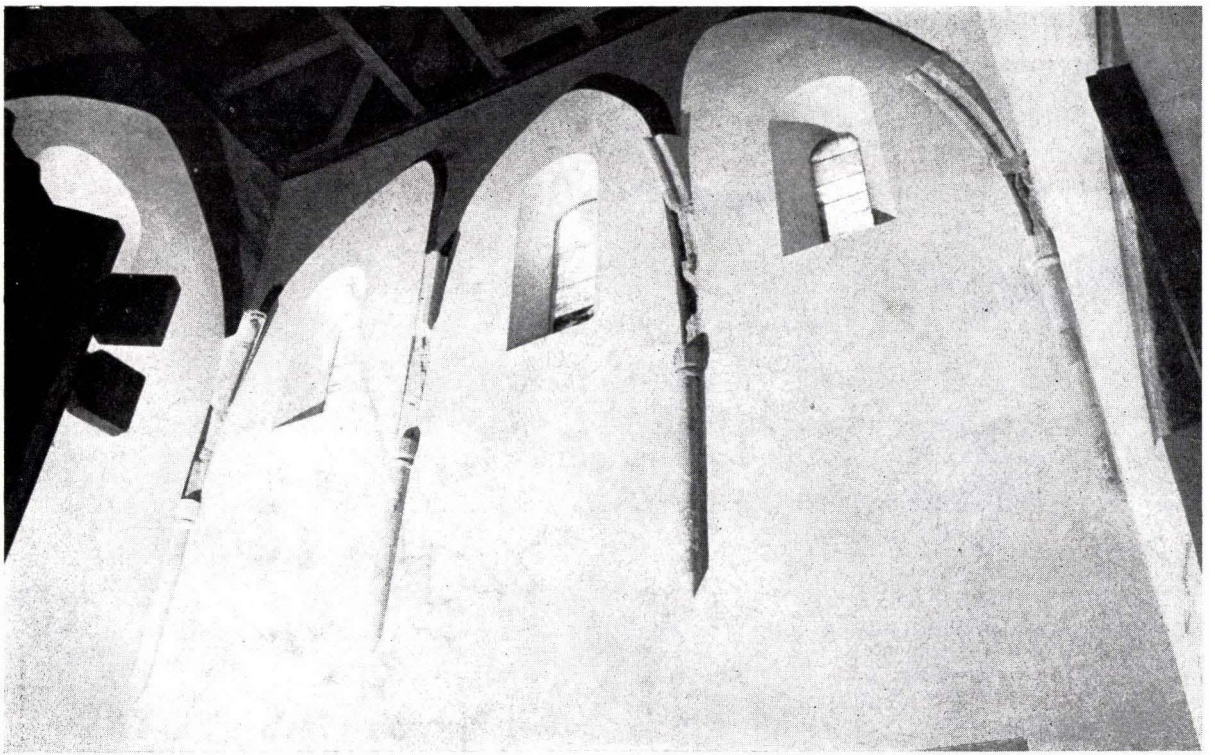
31. Belső: oszlopfő és bordacsonk az északnyugati sarokban (fotó Király)

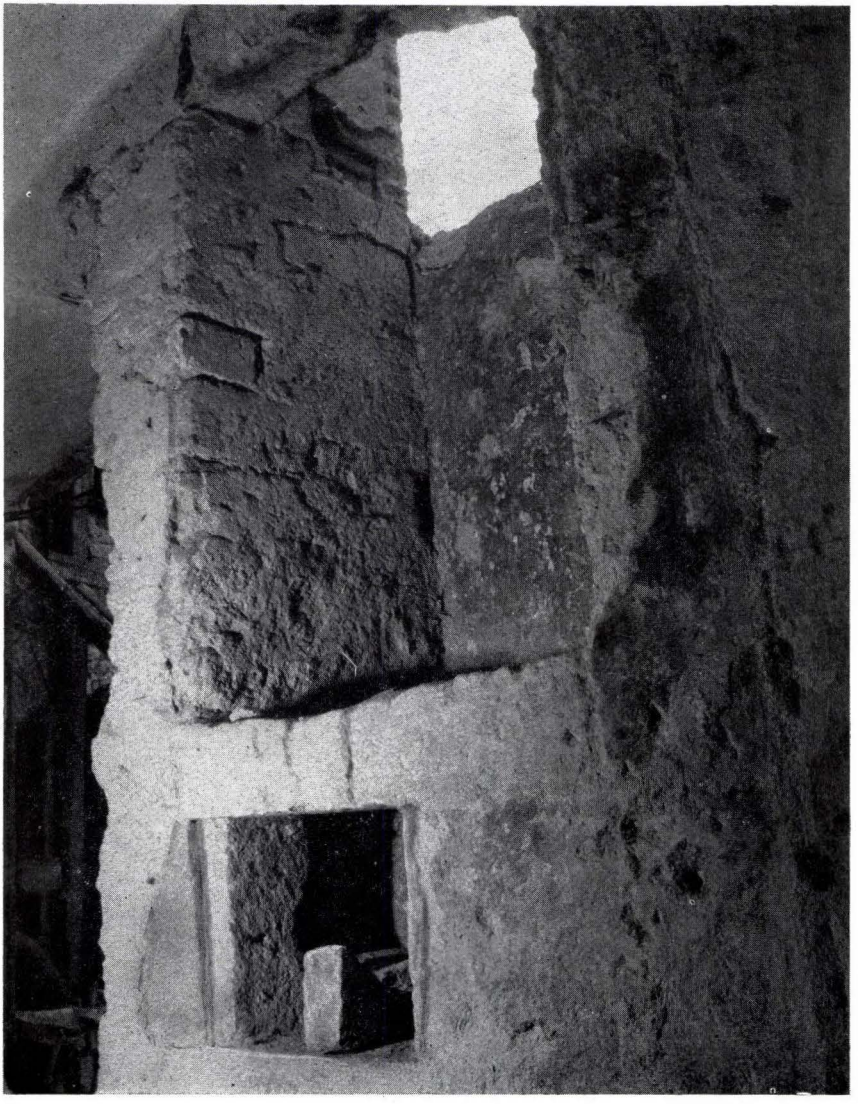
32. Belső: bordaindítás és egy borda kifalazott helye a délkeleti sarokban (fotó Király)

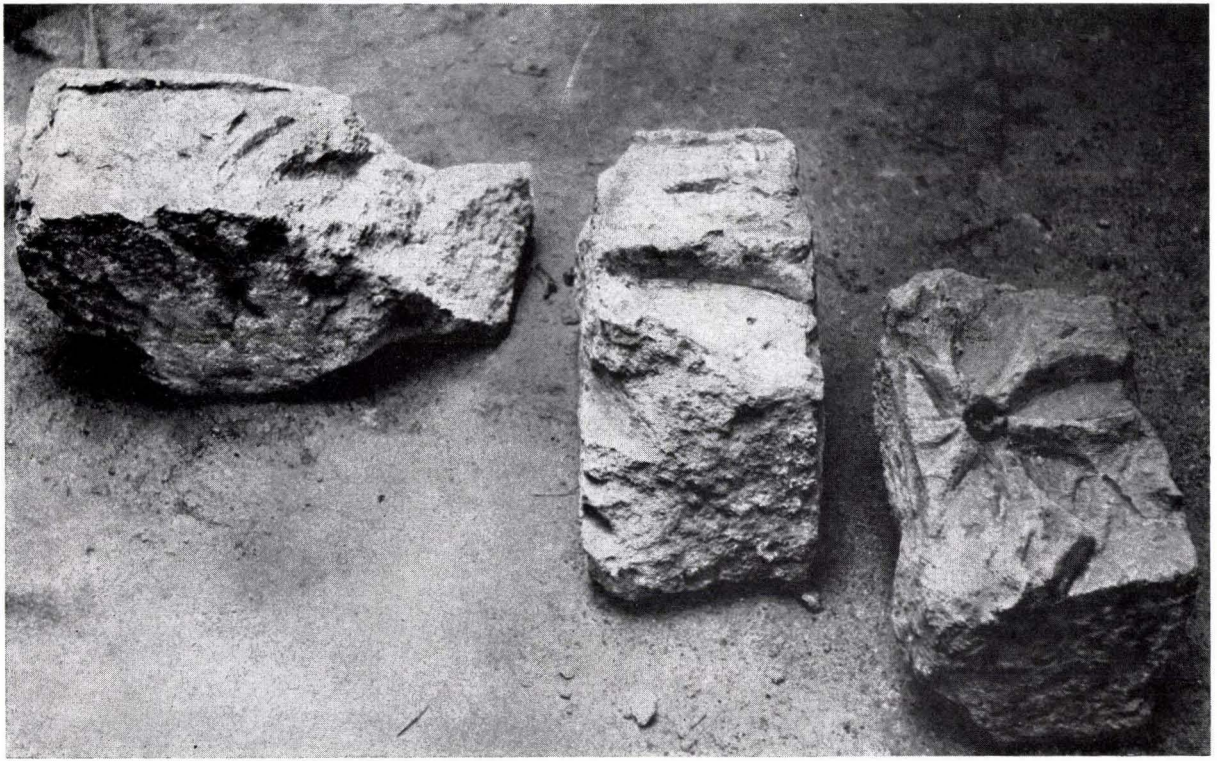
33. Belső: az északi fal keleti oldala a kettős fölfalazású homlok ívvel (fotó Király)

34. Belső: faloszlop, oszlopfő és borda a helyreállítás után (fotó Adorján)

35. Belső: a tóra-fülke (fotó Király)

36. Belső: a tóra-fülke kőkeretének darabjai (fotó Király)

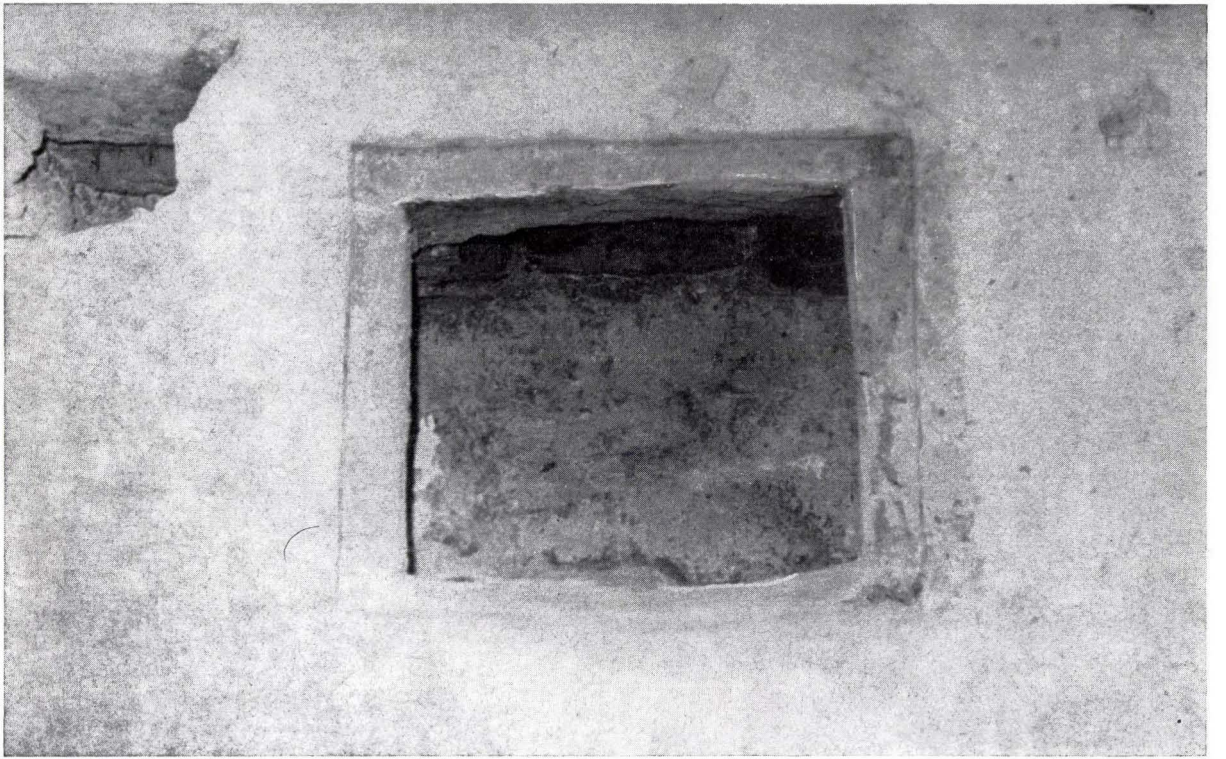
37. Belső: A keleti fal déli fülkéje (fotó Király)

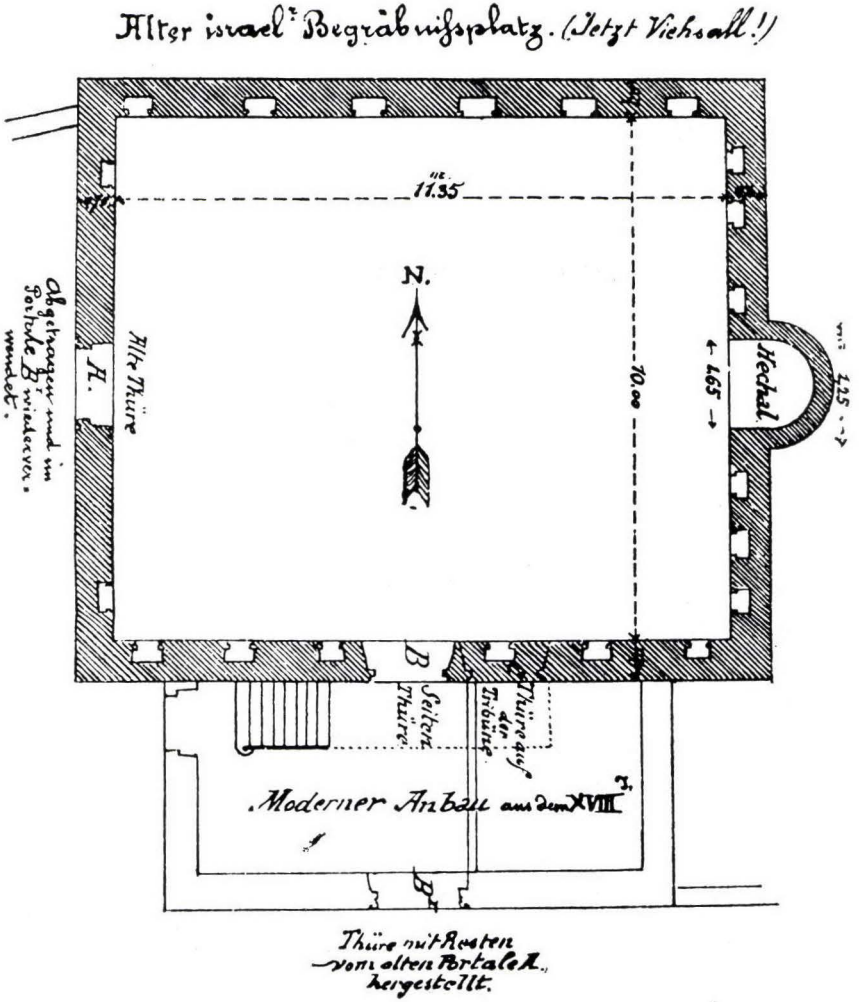
38. Belső: A keleti fal déli fülkéje (fotó Király)

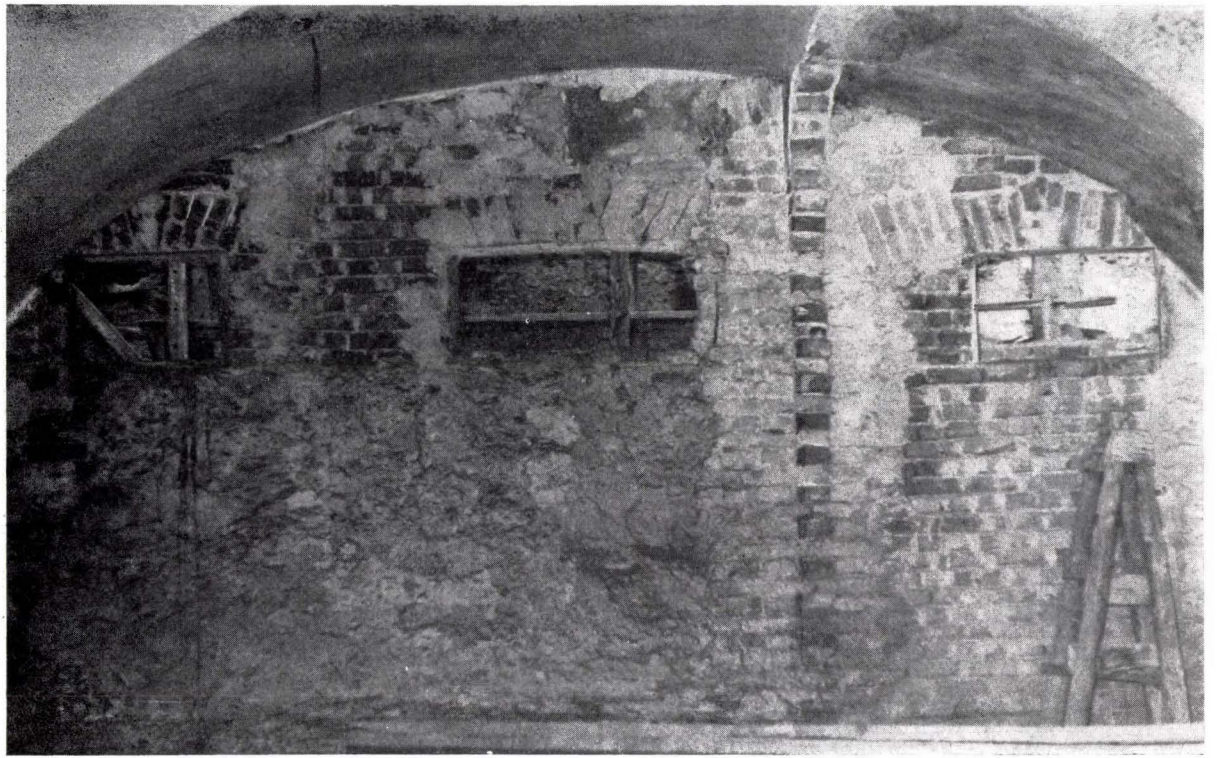
39. A főbejárat kávája (fotó Király)

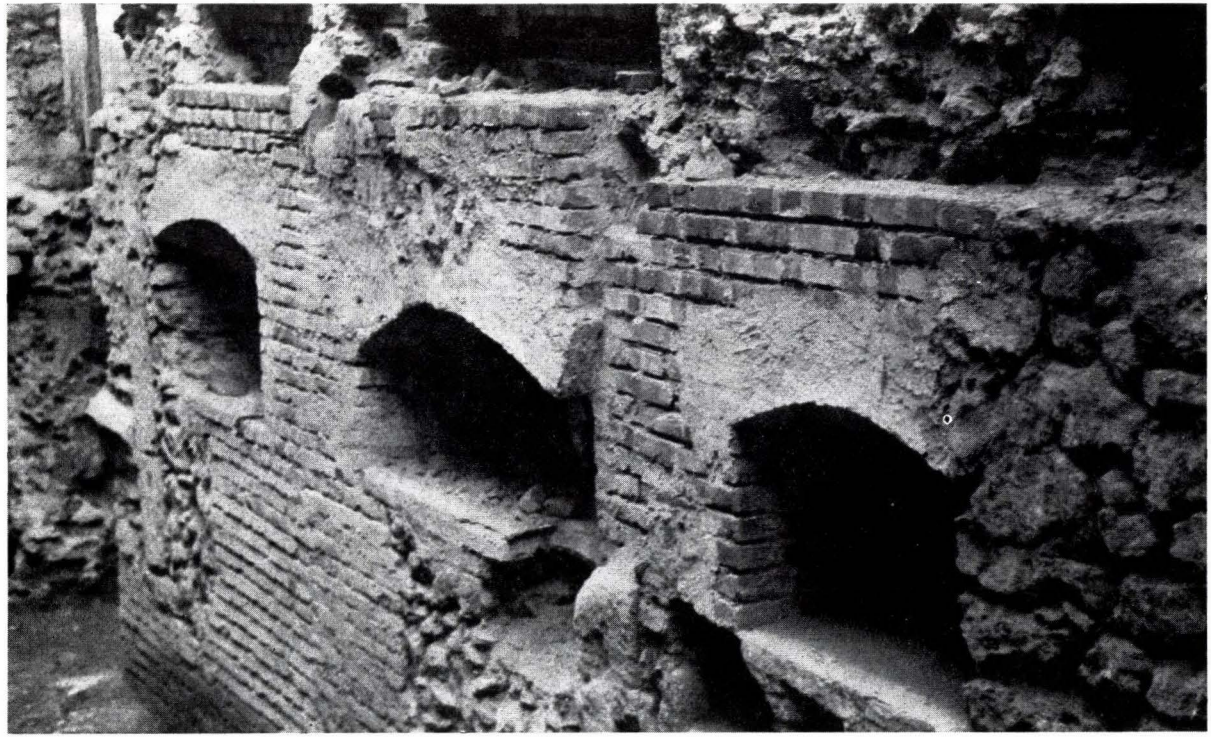
40. Faliszekrény (fotó Mihalik)

41. Rufach: zsinagóga alaprajz (Adorján repró)

42. Belső: a női zsinagóga ablakai az imaterem felől (fotó Király)

43. A női zsinagóga ablakai nyugat felől (fotó Király)

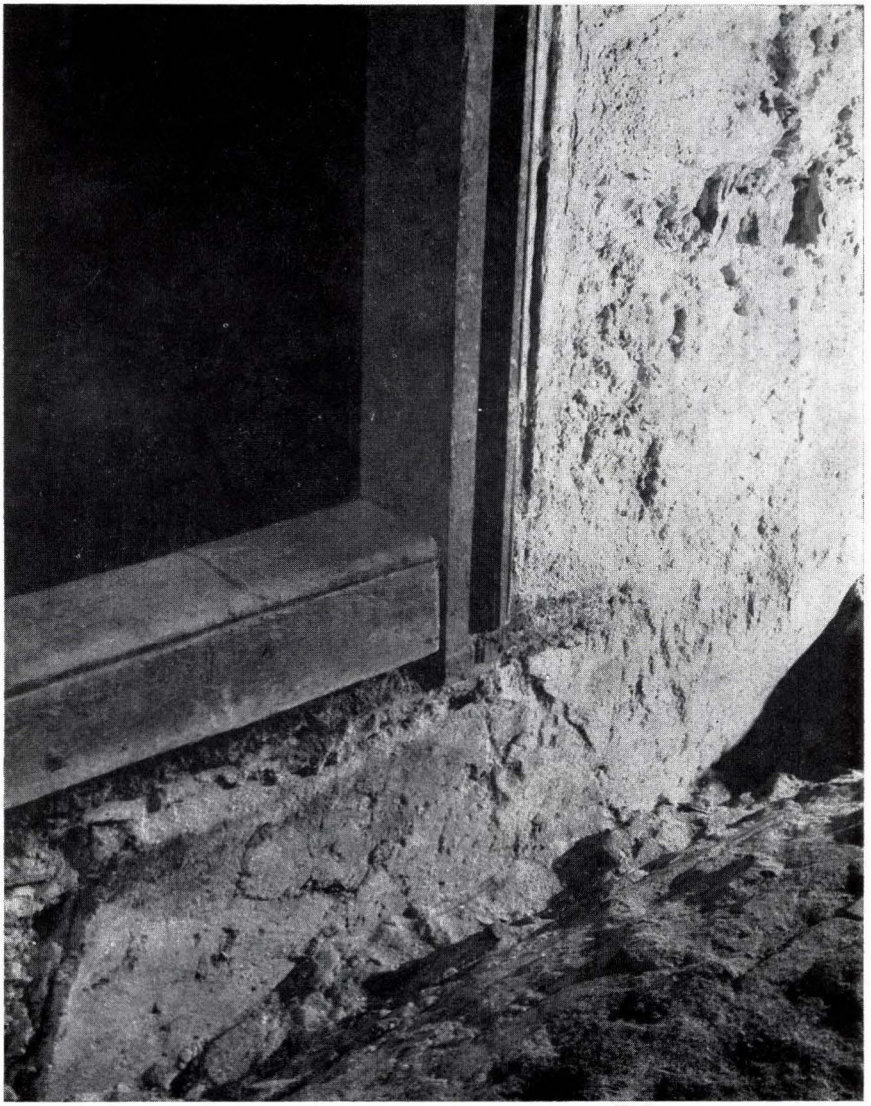
44. Belső: a bima alapfalai keletről nyugatra tekintve (fotó Adorján)

45. A tóra-fülkéhez vezető korlát kövei (fotó Mihalik)

46. A zsinagóga előcsarnoka nyugatról kelet felé (fotó Király)

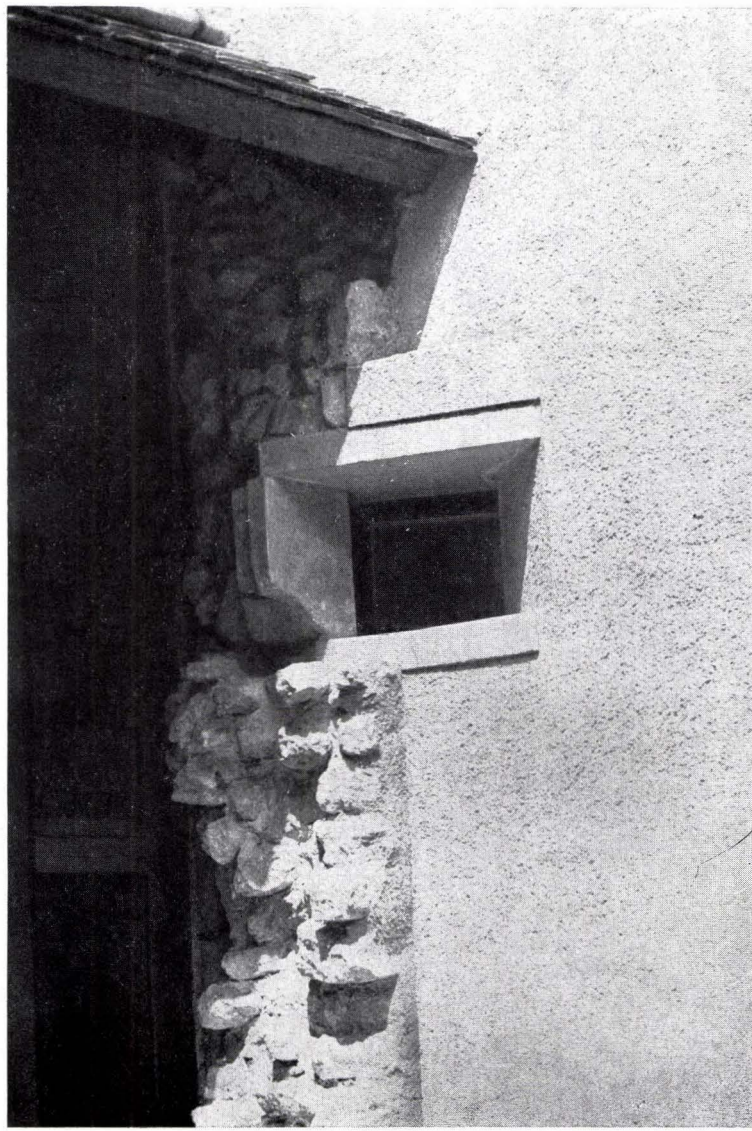
47. A zsinagóga előcsarnoka: az északi fal nyugati falfülkéjének boltozat nyoma (fotó Király)

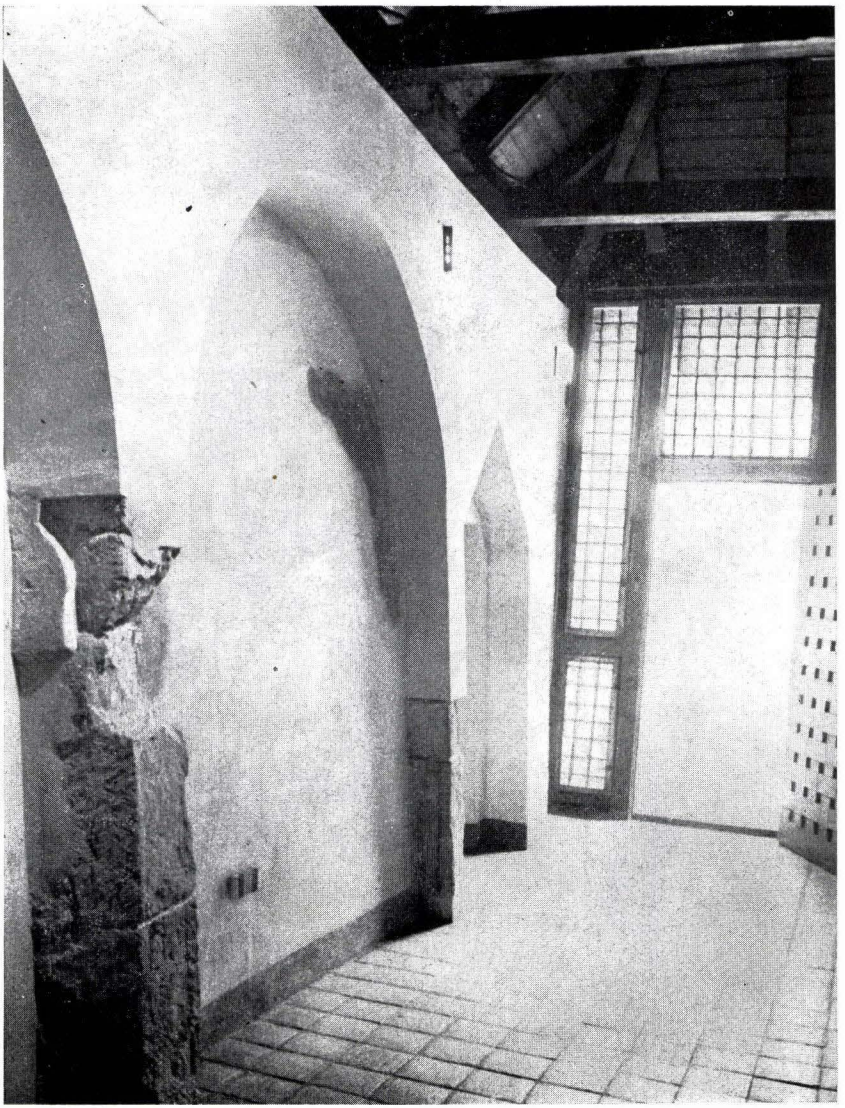
48. A zsinagóga előcsarnokának és a női zsinagógának északi fala (fotó Király)

49. A zsinagóga előcsarnoka keleti falának maradványa falfülkével (fotó Endrődiné)

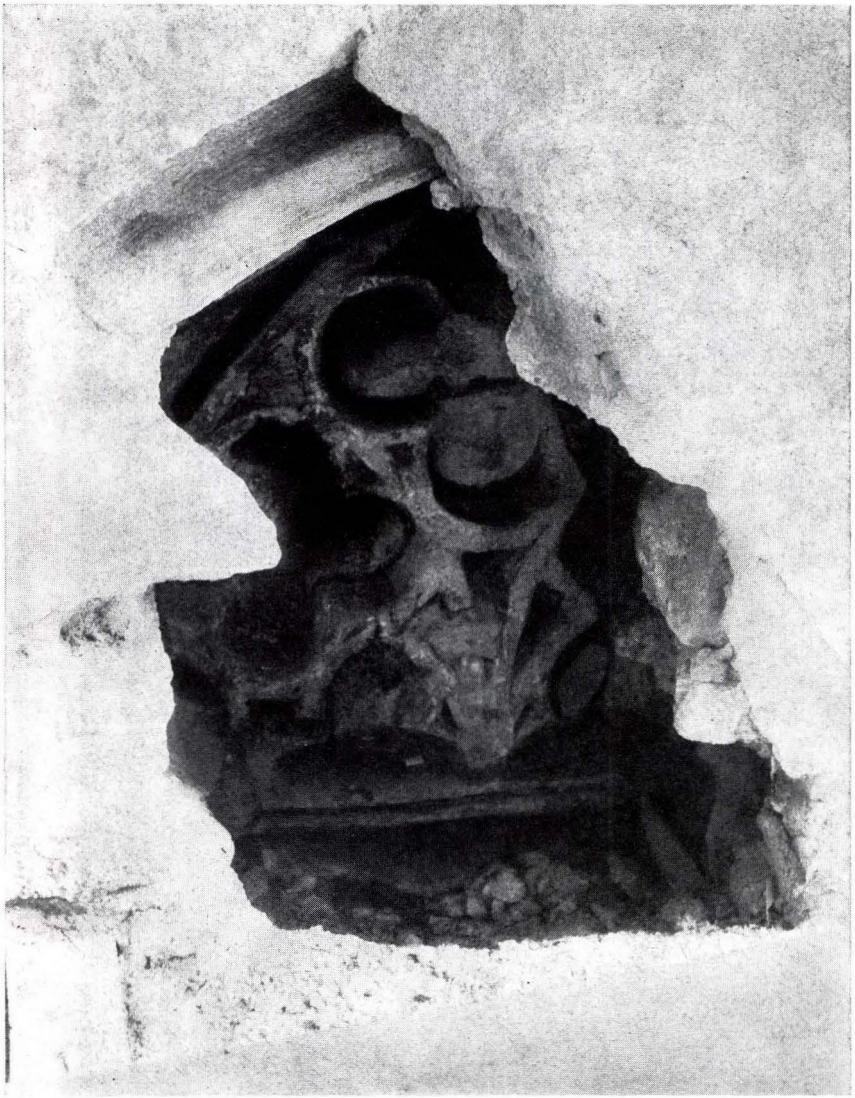
50. A zsinagóga előcsarnoka keleti falának és az ispotály falának csatlakozása (fotó Endrődiné)

51. A zsinagóga előcsarnokának északi fala (fotó Adorján)

52. A zsinagóga előcsarnokának északi fala – késő gótikus falfülke (fotó Király)

53. A főbejárat timpanonja föltárás közben (fotó Mihalik)

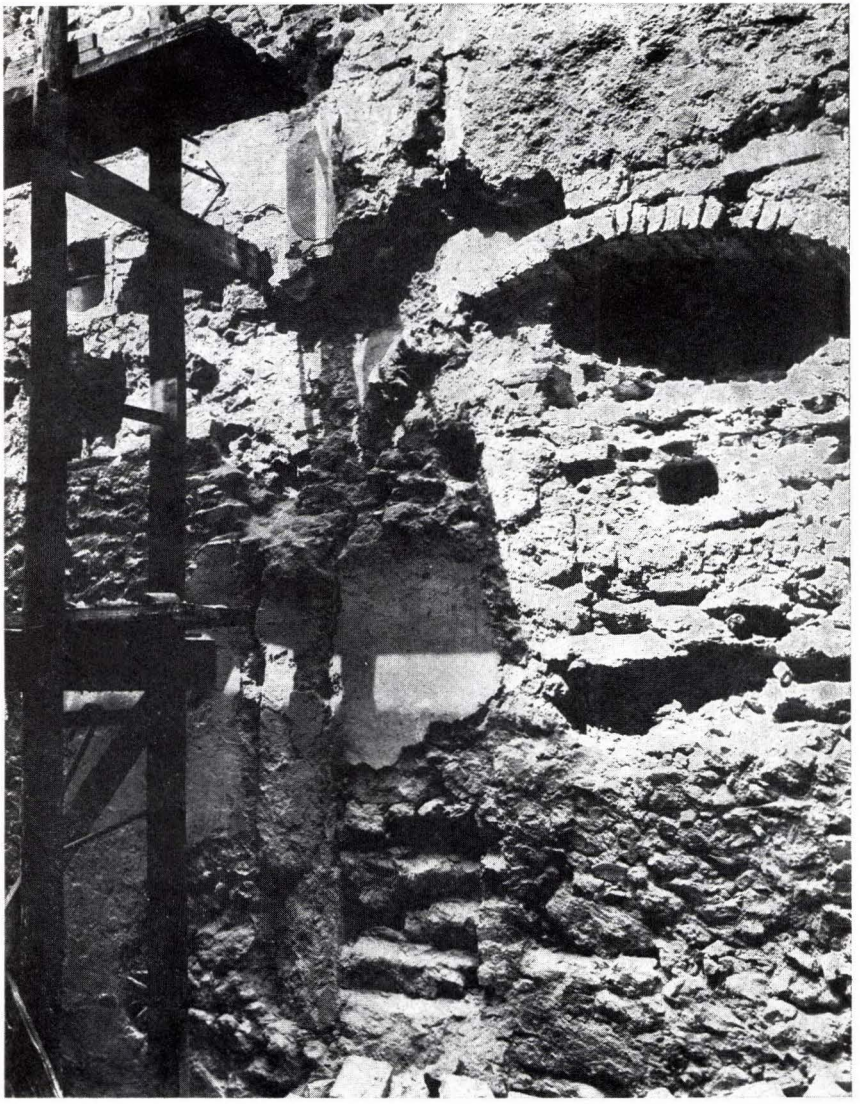
54. A főbejárat timpanonja föltárás közben (fotó Mihalik)

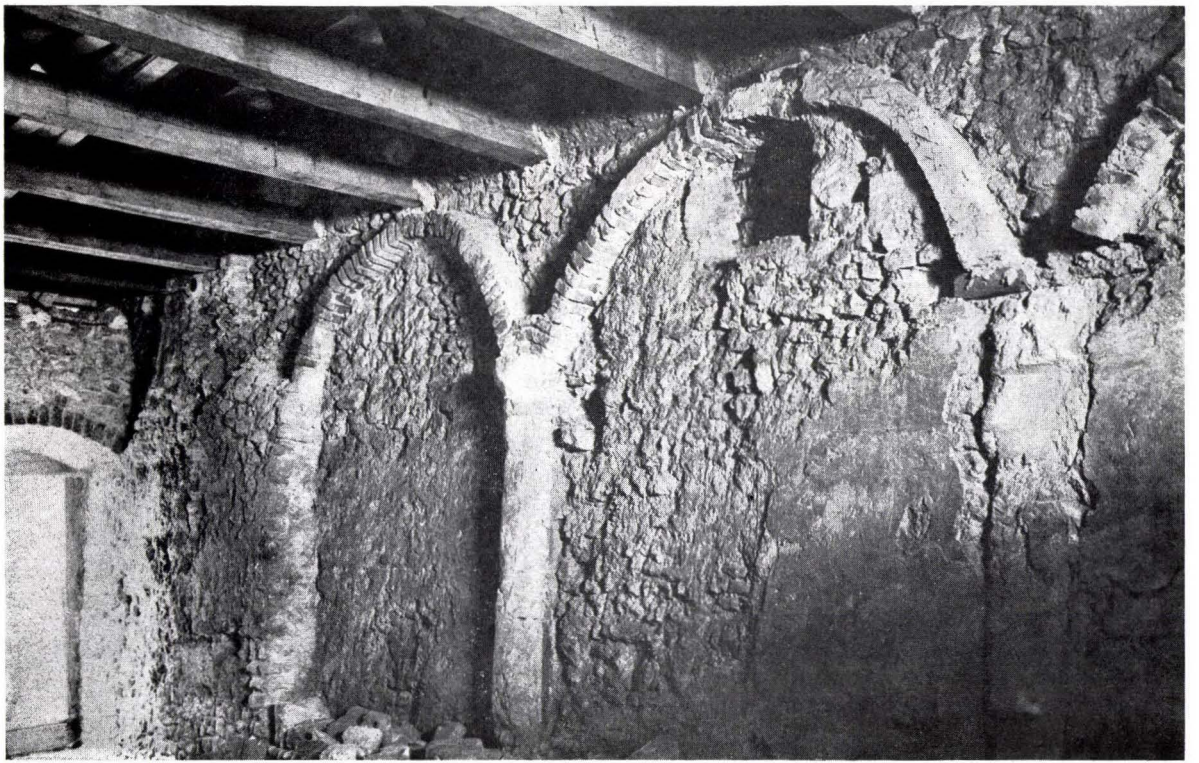
55. A wormsi zsinagóga előudvara a 19. században (repró Adorján)

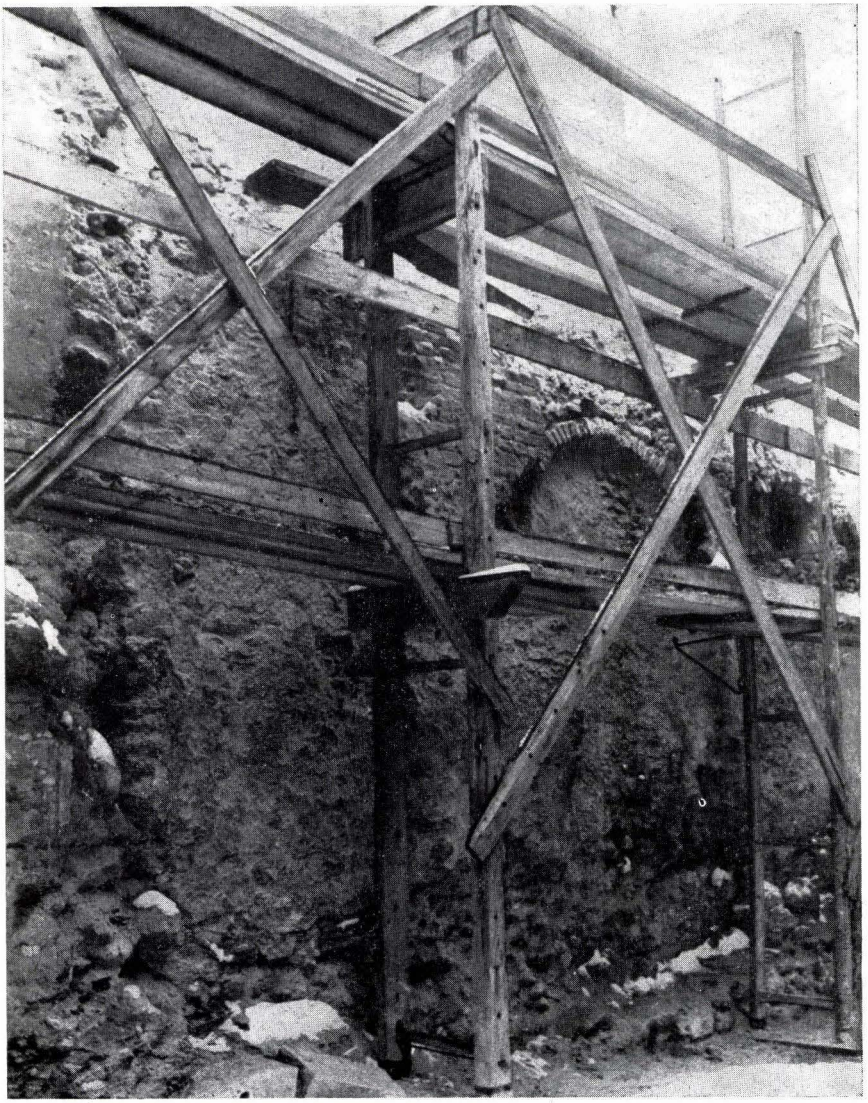
56. A női zsinagógát megosztó 18. századi harántfal déli oldala (fotó Király)

57. A női zsinagóga nyugati falának északi része a kései harántfal nyomával (fotó Király)

58. A női zsinagóga nyugati fala (fotó Mihalik)

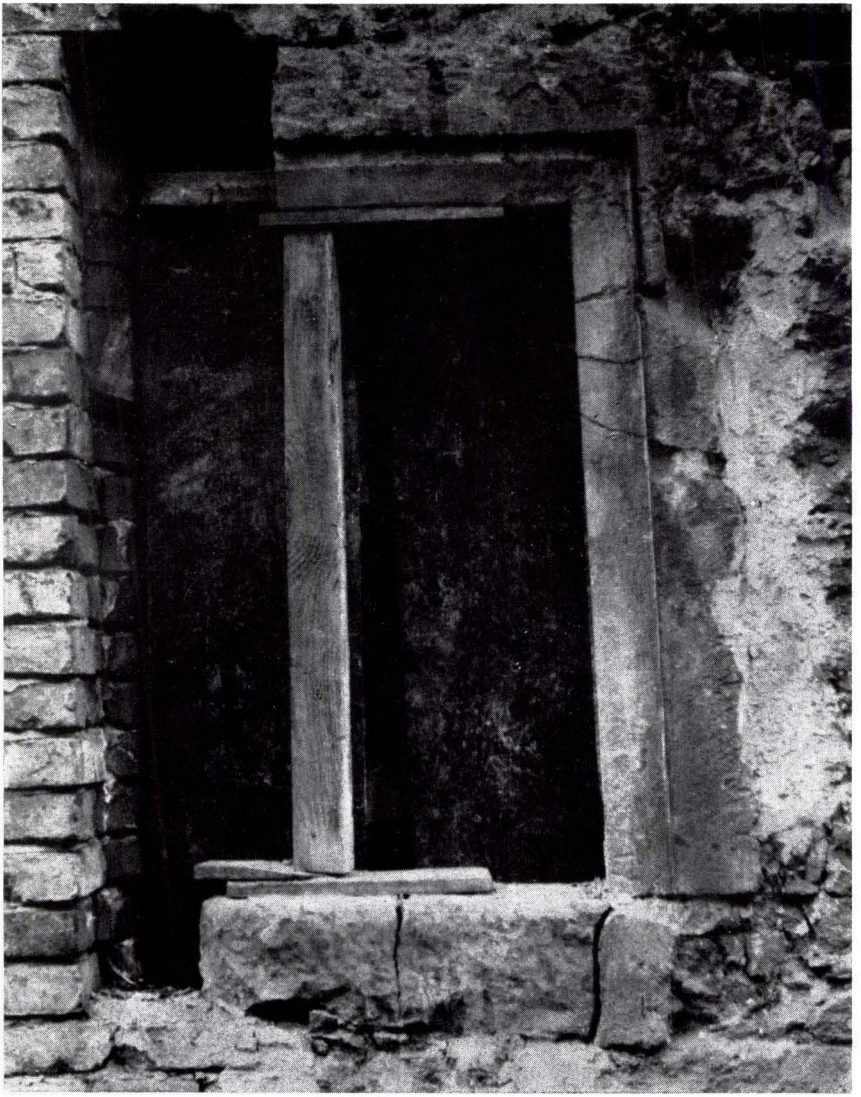
59. A női zsinagóga nyugati falának déli vége (fotó Király)

60. Az Új u. 22. homlokzata a helyreállítás előtt (fotó Mihalik)

61. Az Új u. 22. homlokzata a helyreállítás közben (fotó Mihalik)

62. Az Új u. 22. homlokzata földszint északi ablak
(fotó Király György)

63. Új u. 22. – 24. utcai homlokzat (fotó Mihalik Tamás)

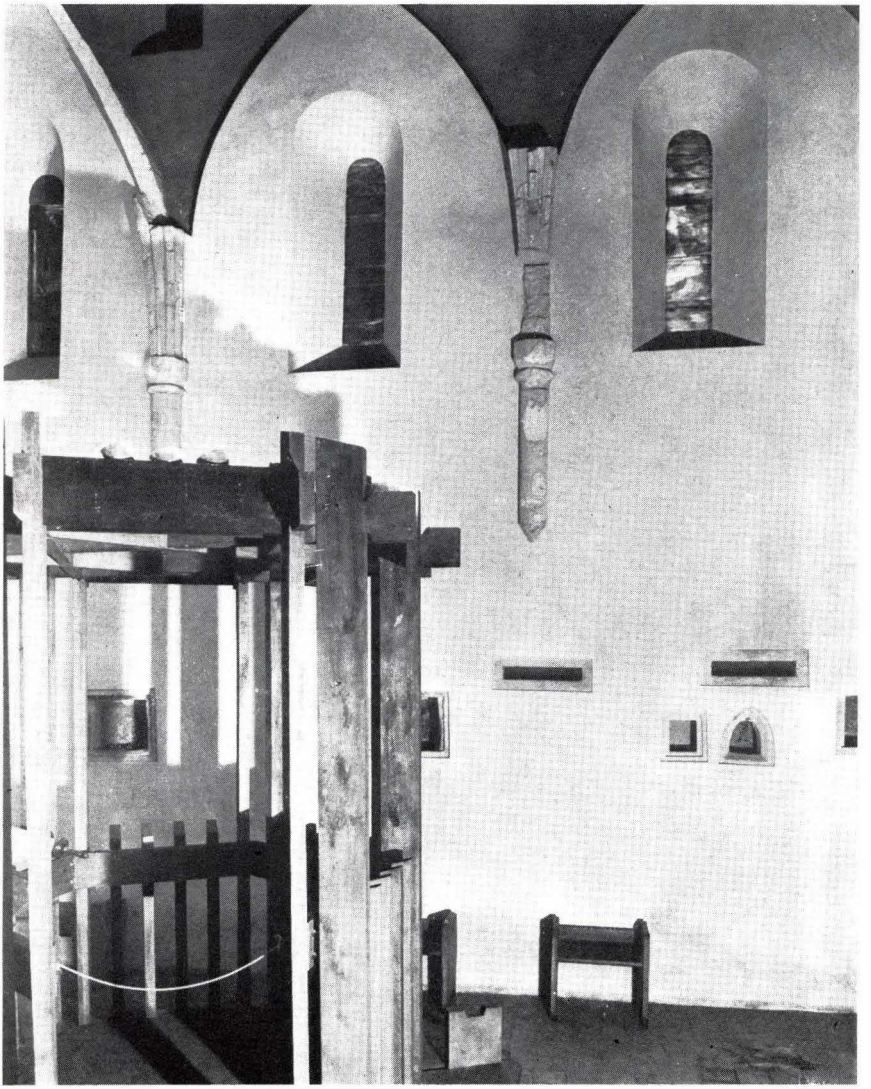
64. A keleti homlokzat (fot: Mihalik Tamás)

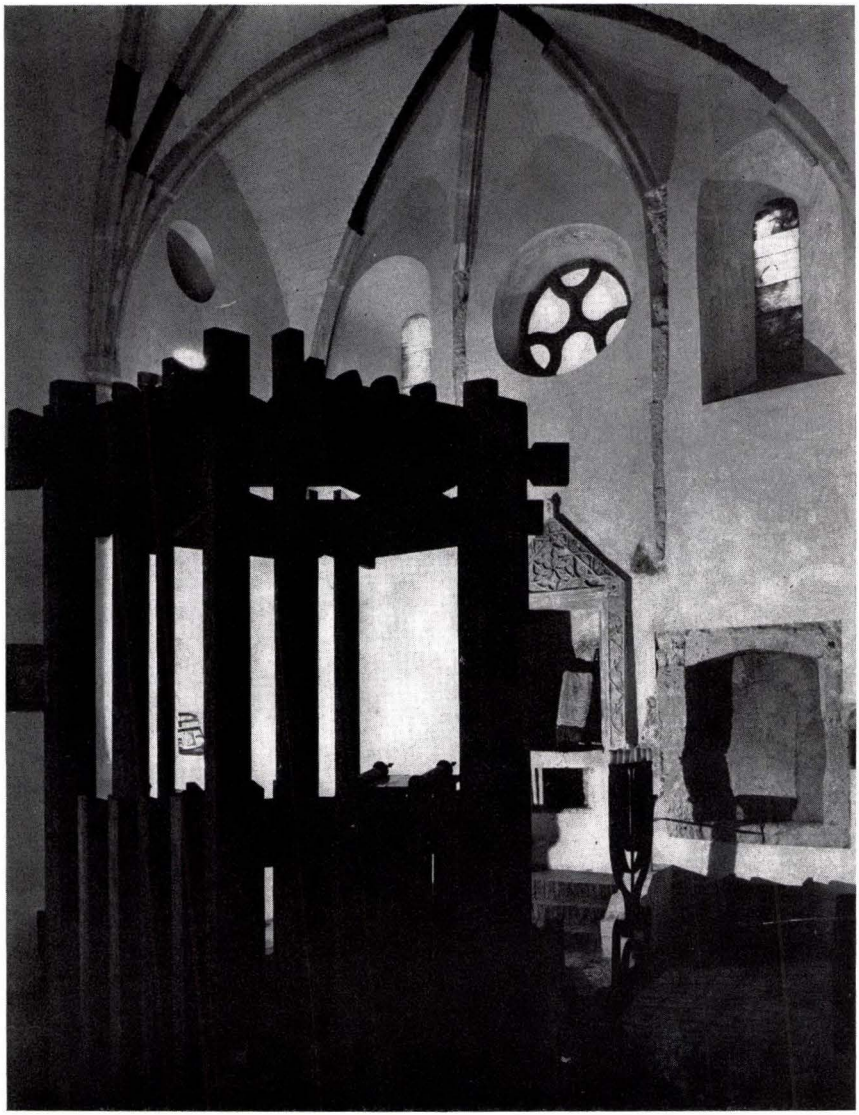
65. A keleti homlokzat (fotó Mihalik Tamás)

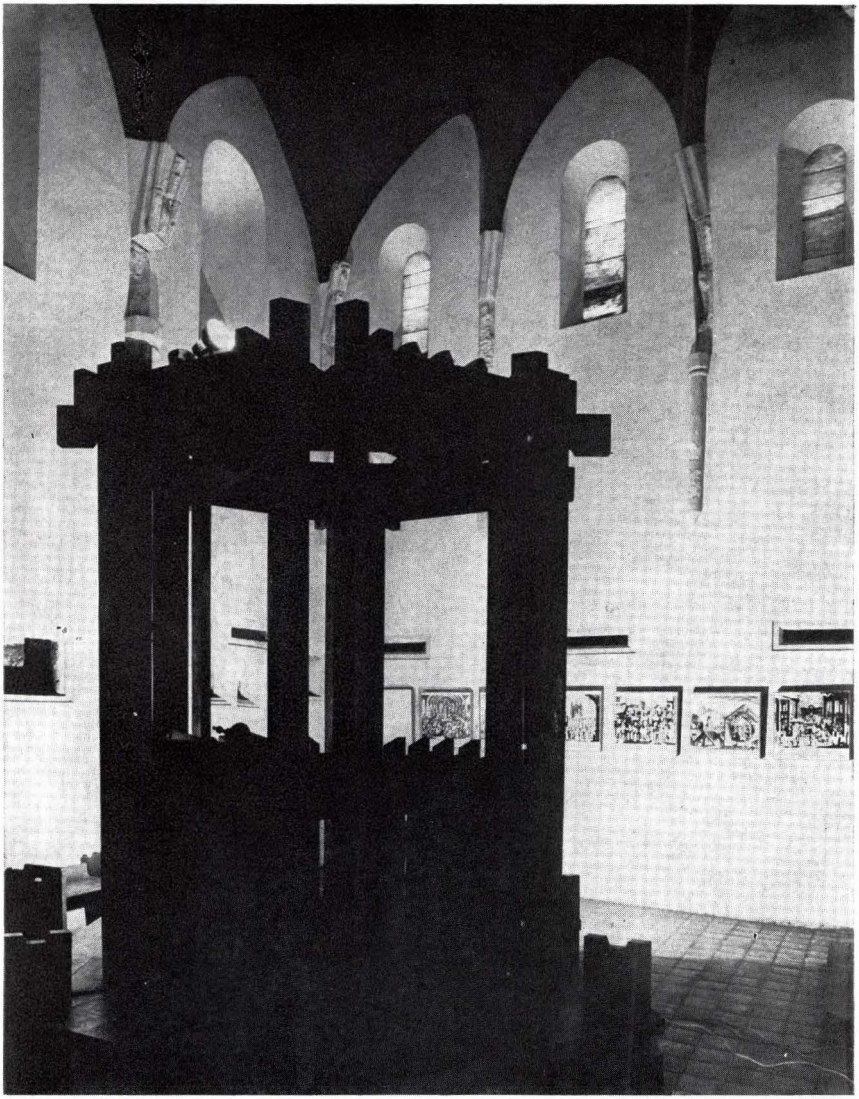
66. Az előcsarnok (fotó Mihalik Tamás)

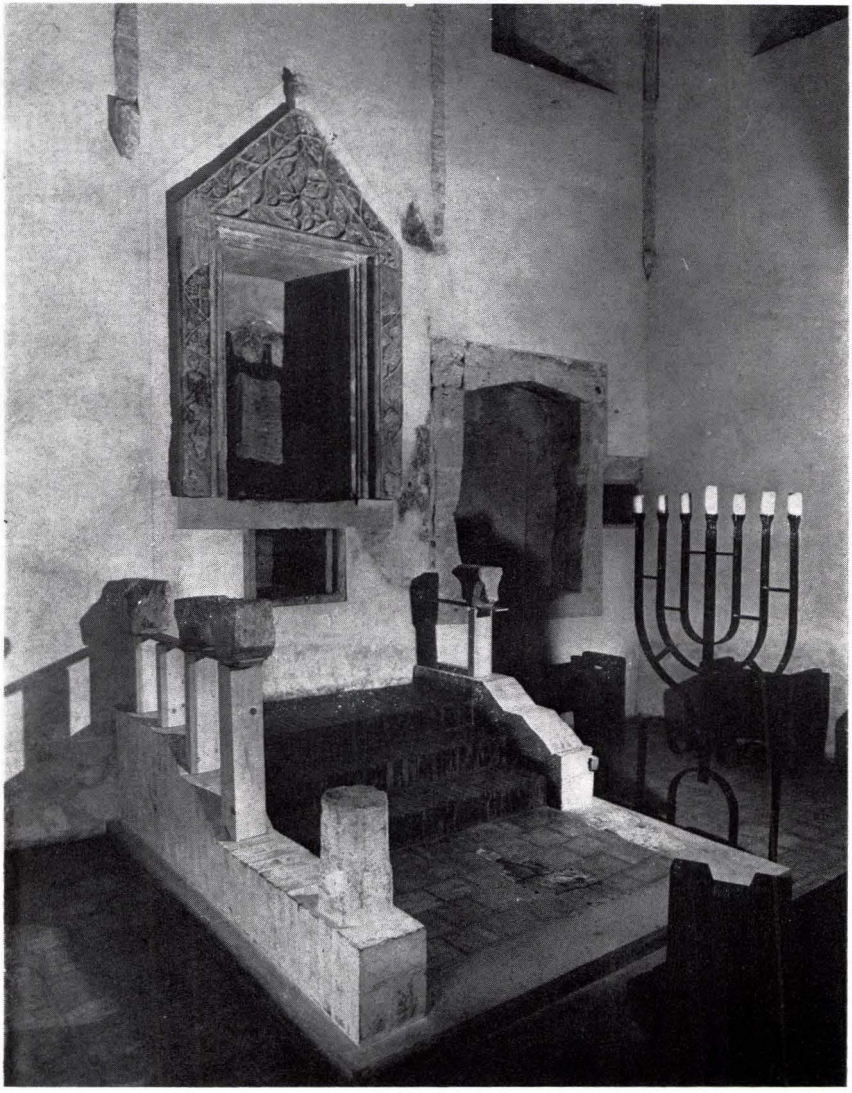
67. A zsinagóga déli oldala (fotó Mihalik Tamás)

68. A zsinagóga keleti oldala (fotó Mihalik Tamás)

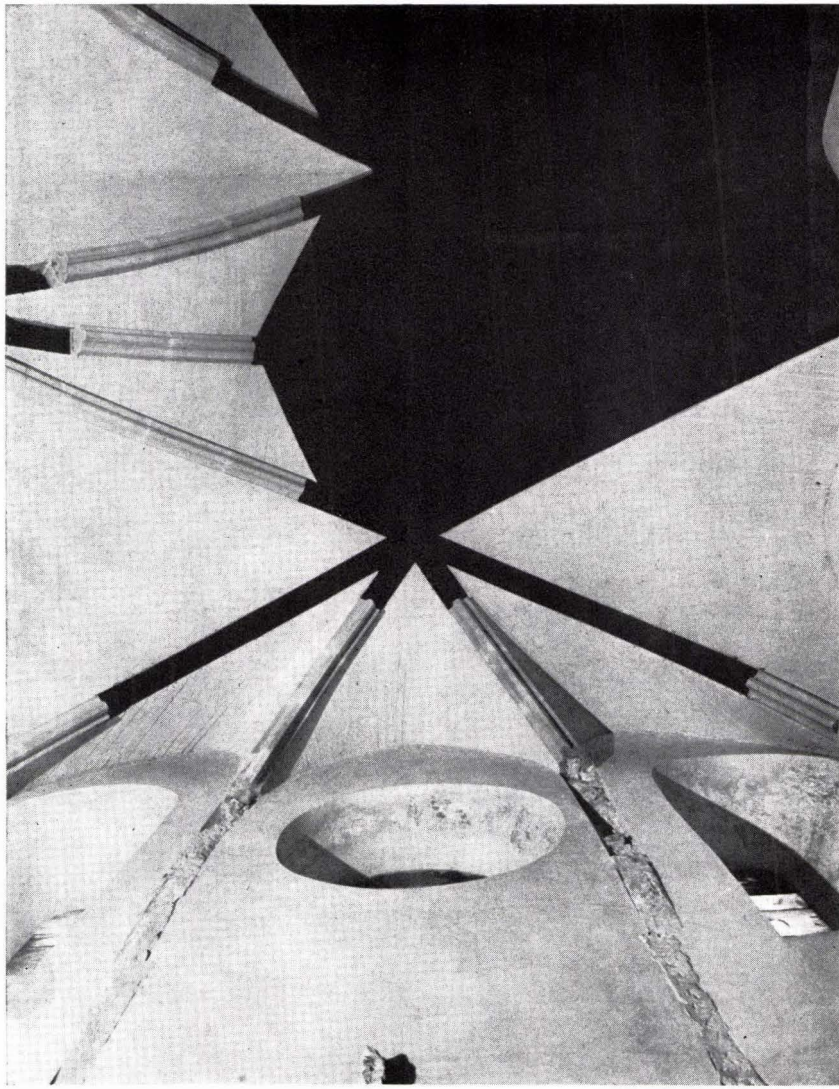
69. A zsinagóga nyugati oldala (fotó Mihalik Tamás)

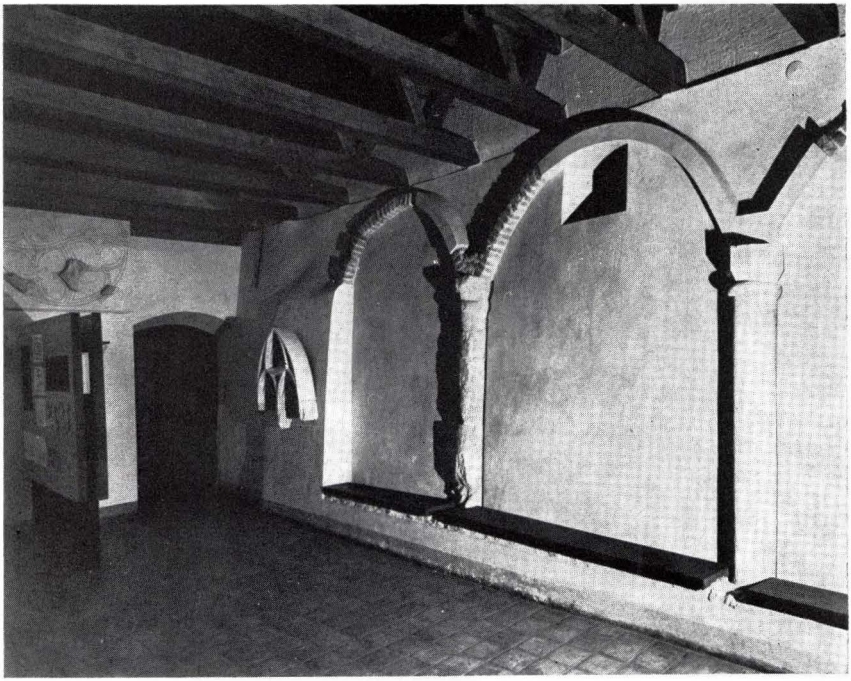
70. A tórafülke és előtere (fotó Mihalik Tamás)

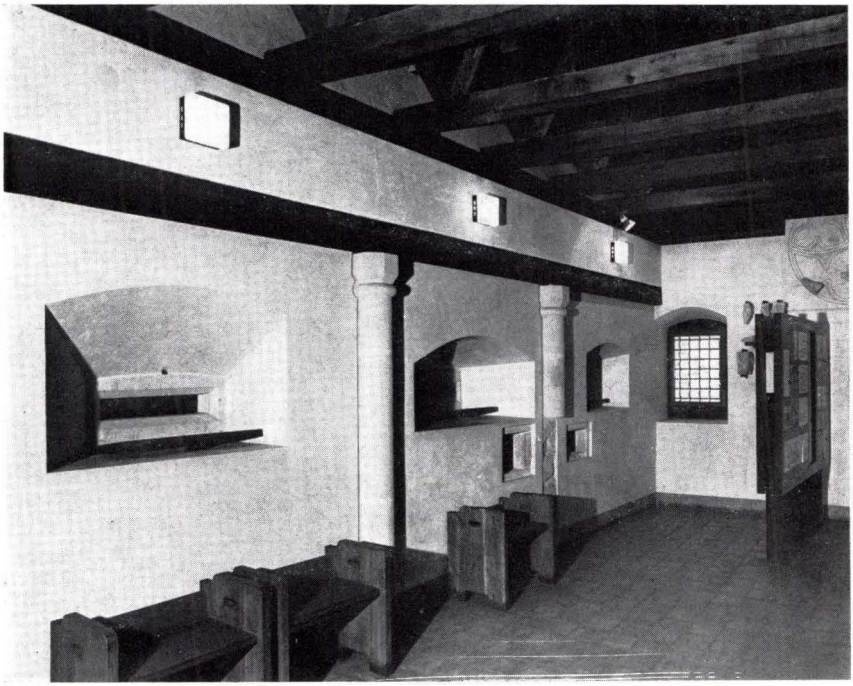
71. A zsinagóga boltozatának rekonstrukciója (fotó Mihalik Tamás)

72. A zsinagóga boltozatának rekonstrukciója (fotó Mihalik Tamás)

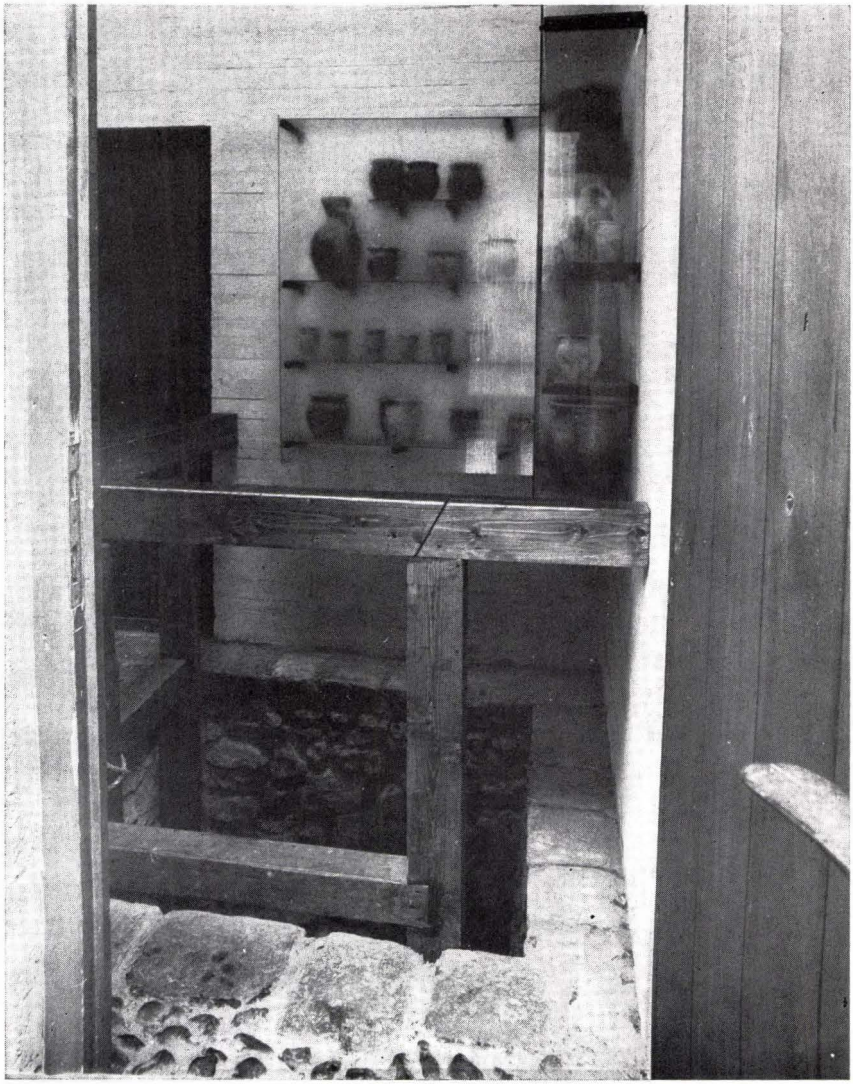
73. A női zsinagóga keleti oldala (fotó Mihalik Tamás)

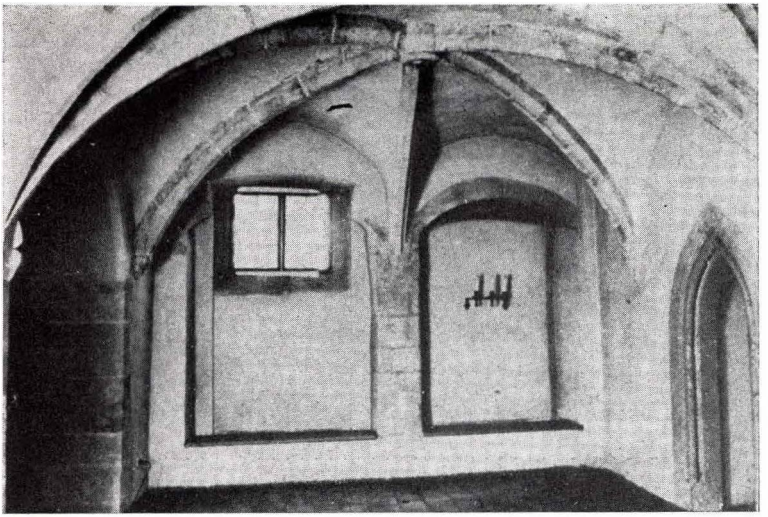
74. A női zsinagóga nyugati oldala (fotó Mihalik Tamás)

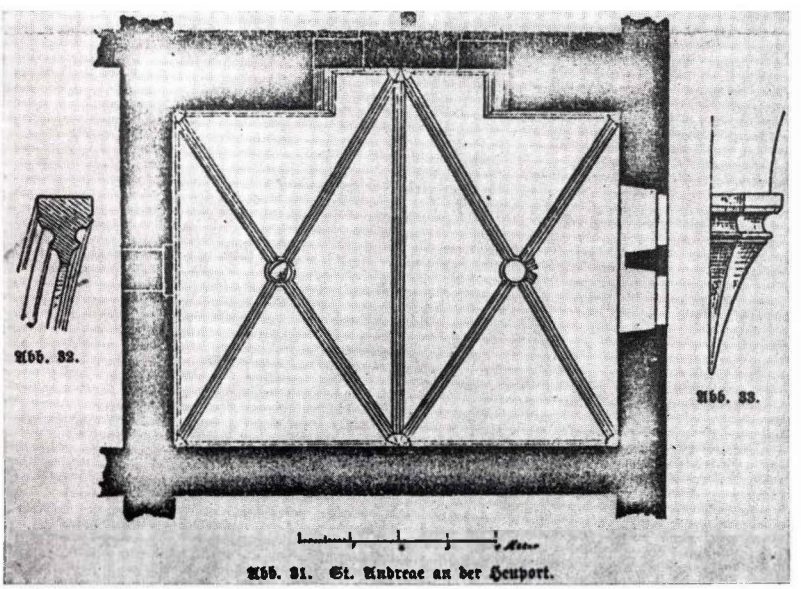
75. A fürdő védőépülete (fotó Mihalik Tamás)

76. A helyreállított rituális fürdő (fotó Mihalik Tamás)

77. Regensburg, Zieroldsplatz 3. házikápolna (Adorján repró)

78. Regensburg, Heuport Szt. András Kápolna (Adorján repró)

TARTALOM

Dávid Ferenc: A soproni ó-zsinagóga 7
Sedlmayr János: A soproni ó-zsinagóga helyreállítása ... 82
Képmellékletek 97

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Felelős kiadó: Héber Imre
78/5282. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vágó Sándorné igazgató

65,— Ft

A sorozat eddig megjelent kötetei

1. *Schweitzer József:* A pécsi izraelita hitközség története. Bp., 1966.

2. *Moess Alfréd:* Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája. 1749—1846. Bp., 1968.

3. *Harsányi László:* A szentesi izraelita hitközség története. Bp., 1970.

4. *Harsányi László:* Adalékok a Hajduvárosok zsidóságának történetéhez. Bp., 1970.

5. *Grünvald Fülöp — Harsányi László — Schück Jenő:* Öt község. Bp., 1972.

6. *Harsányi László:* A kőszegi zsidók. Bp., 1974.

7. *Harsányi László:* A büdszentmihályi hitközség története. Bp., 1976.